האוניברסיטה העברית בירושלים
THE HEBREW UNIVERSITY OF JERUSALEM

הפקולטה למדעי החברה

בית הספר ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל

שינויים ביחס של הציונות הדתית לגיוס נשים לצה"ל

עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית

בהנחית ד"ר גדי טאוב.

מגיש: צביקי נוימן

300188646

ירושלים

מרץ 2016- אדר תשע"ו

תקציר

כשעלתה לדיון סוגיית גיוס בנות לצבא נשמעו קולות שונים בקרב הציונות הדתית. חלקם ראו בכך צעד לגיטימי ונכון וחלקם הגדול התנגד לכך. לאחר מספר שנים התקבע קול אחיד בציונות הדתית (מערכת החינוך, רבנים ופוליטיקאים) המתנגד באופן ברור לגיוס הבנות לצבא ומכוון את הבנות למסלול של שירות לאומי.

בתחילת שנות האלפיים החלה מגמת עלייה באחוזי גיוס הבנות הדתיות לצה"ל בניגוד לעמדה הרשמית של הממסד הציוני דתי. תנועה זו שבאה מלמטה הביאה לשינוי העמדה האחידה בקרב הציונות הדתית, ויצרה מצד אחד תמיכה בגיוס ומצד שני הגבירה את ההתנגדות אצל גורמים אחרים. בעקבות גיוס הבנות בפועל החלו חלק ממנהלי המוסדות לאפשר הצגת המסלול הצבאי לבנות כאופציה לגיטימית בניגוד לעמדתו הרשמית של החמ"ד. זרם רבנים מתוך הציונות הדתית ראה את אחוזי הגיוס והחל להציג עמדה רבנית הרואה באופן חיובי את גיוס הבנות לצבא, בעוד זרם מרכזי מקרב הרבנים דווקא רואים מגמה זו באופן שלילי ועל כן החריפו את הביטויים כנגד הגיוס. בזרם הפוליטי ניתן לזהות שינוי כך שבשנים האחרונות החלו פוליטיקאים דתיים לתת גיבוי לגיוס בנות דתיות לצבא בעקבות העלייה באחוזי הגיוס, דבר שלא היה קיים בעשרות השנים האחרונות. משתקף כאן תהליך של "מלמטה למעלה" שבו העובדה שבנות דתיות בחרו להתגייס שינתה ועיצבה את המדיניות של חלק מהגורמים המשפיעים בקרב הציונות הדתית.

תוכן עניינים

מבוא.....4

מתודולוגיה..... 6

סקירת ספרות.....8

פרק א- רקע.....16

פרק ב- תמונת המצב בשטח.....30

פרק ג- עמדת החינוך הדתי לאומי ביחס לגיוס נשים.....35

פרק ד- עמדת ההנהגה הפוליטית.....47

פרק ה- עמדת הממסד הרבני.....54

סיכום ומסקנות.....67

ביבליוגרפיה.....71

מבוא

עם הקמתה של מדינת ישראל עלתה לדיון ציבורי השאלה ביחס לגיוס נשים לצה"ל. הציונות הדתית התעסקה מהשלב הראשון בסוגיה זו והציגה עמדות שונות לאורך השנים הנובעות מהאופן שבו היא תופסת את יחסה אל המדינה, הצבא ומקומה של האישה בחברה המודרנית. במחקר זה אני בוחן את השינויים והתהליכים שקרו בציונות הדתית מאז קום המדינה ביחס לגיוס נשים, וניתן לומר כי האופן שבו הציונות הדתית התמודדה עם שאלה זו יכול להאיר סוגיות נוספות הנוגעות בעמדות הבסיס של חברה זו: המשכיות של מסורת הטבועה בה אל מול החדשנות הקיימת בה, שאלות של סמכות תורנית לעומת סמכות ריבונית, היחס בין עולם הרוח לעולם המעשה, התמודדות עם ערכים כמו שוויון לבין תפיסה היררכית בכלל, ומעמד האישה בפרט.

בשנים האחרונות נכתב הרבה על מקומה של הציונות הדתית בחברה הישראלית ועל הכיוון אליה הולכת חברה זו.[1] קולות אחדים טוענים כי קשה לראות את החברה הציונית דתית כמקשה אחת, ויש לראות בה קבוצות שונות המושכות לכיוונים שונים.[2] אף על פי כן למרות ההטרוגניות יש עדיין סוגיות ותחומים שחוצים תת מגזרים, והם משמשים כבסיס המאחד את הציבור הזה. בסיס זה כולל מוסדות של הציונות הדתית שעדיין מאגדים את הזרם המרכזי בציונות הדתית, והם המהווים את המושא למחקר זה. השאלה שבה המחקר עוסק נותנת מבט על הזרמים והתהליכים הקורים בחברה זו והיא מרכזית להבנת מקומה של הציונות הדתית בעתיד.

על מנת לעמוד על יחסה של הציונות הדתית לגיוס הנשים, עסקתי כרקע למחקר ביחס של הציונות הדתית לסוגיות עומק הנושקות לנושא זה: מקומו של השירות הצבאי בתפיסה הציונית דתית ויחסה של הציונות הדתית לנשים. לאחר הרקע מוצגים הנתונים של גיוס בנות דתיות לאורך השנים, נתונים המראים על מגמת עליה בשנים האחרונות של בנות דתיות. שינוי זה התרחש בניגוד לדעת הנהגת הציבור (מחנכים, רבנים, פוליטיקאים) ועל כן בחנו את השינוי שנוצר עקב כך אצל הנהגה זו. תגובתה של הנהגת הציבור היתה משני סוגים: חלקה החל להתיר ואף לעודד את גיוס הבנות מתוך הבנה שניתן לשמור על מקומה של הבת הדתית בשירות הצבאי, וחלקה דווקא ביקש להחמיר ולהחריף את הביטויים כנגד הגיוס על מנת לסכור את השטף. בעבודה זו בא לידי ביטוי הפער בין

---

[1] סקירה של הדיונים הללו ניתן לראות אצל דב שוורץ, **הציונות הדתית: תולדות ופרקי אידיאולוגיה**, (תל אביב: משרד הביטחון, 2003). תיאור נוסף של הזרמים השונים והמגמות הקיימות בציבור זה ראו יאיר שלג, **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**, (ירושלים: כתר, 2000).

[2] ראה דיון בשאלה זאת והצגת העמדות השונות אצל ק' נוימן, "הציונות הדתית והמדינה". בתוך: **כשהיהדות פוגשת מדינה**. (תל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה וידיעות אחרונות, 2015) עמ' 278-277.

עמדות הממסד הרשמי של החברה הציונית דתית לבין כלל הציבור שאינו מקבל באופן מלא את עמדות הממסד. פער זה נותן תמונת מבט על המבנה ההיררכי בתוך החברה הציונית דתית והשינויים המתוארים בעבודה זו קשורים במידה רבה למתח הזה. שינויים אלו באים לידי ביטוי במספר תחומים (חינוך רבנות ופוליטיקה) ויכולים לתת לנו זווית מבט חדשה על המקום אליו הולכת בעתיד חברה זו.

מתודולוגיה

על מנת לבחון את עמדתה של הציונות הדתית ביחס לגיוס נשים, נקטתי במחקר זה שיטת מחקר איכותנית. המחקר נעשה על ידי של איסוף נתונים, ניתוח חוברות רשמיות שיצאו, התבטאויות ומסמכים שונים המביעים התייחסות לסוגיה.

כדי לנתח בצורה מקיפה את עמדתה של הציונות הדתית, התמקדתי בשלושה צירים מקבילים היכולים לתת לנו תמונה כוללת של התהליכים. השוואה בין צירים אלו לנתונים העולים מן השטח נותנים לנו יכולת לבחון את היחסים בין ההיררכיה הגלויה והסמויה[3], ואת תגובת הממסד לשינוי דפוסי התנהגות. שלושת הצירים מהווים ניתוח רוחב של החברה הציונות דתית ועוסקים במוקדי הכוח והסמכות הקיימים בה:

א. <u>עמדת מערכת החינוך</u>- חלק זה מציג ניתוח של עמדתם של מוסדות החינוך הציונים דתיים בסוגיה זו. על מנת לבחון את העמדה החינוכית השתמשתי בנתונים הרשמיים של מנהל החינוך הדתי במשרד החינוך (להלן: החמ"ד).[4] בכל תקופה מוציא החמ"ד חוזרים וחוברות לכלל המורים ובהם הם מציגים כיוונים חינוכיים, תכניות חדשות ועניינים שונים על סדר היום. אברהם רון שהיה מנהל החמ"ד כותב כי "המחשבה החינוכית של החמ"ד משתקפת במבואות לתכניות הלימודים לבית הספר של החמ"ד ובחוזריו של מנהל אגף החינוך הדתי".[5] במחקר אני מנתח את החוזרים השונים ואת תכניות הלימודים הקשורים לסוגיה זו. בנוסף לכך, השתמשתי בדברים של אנשי מפתח בחמ"ד שהתייחסו לסוגיה זו בהקשרים שונים, הן באופן רשמי במאמרים ובימי עיון והן בדיונים בכנסת או בכתבות בעיתונות. על מנת לקבל תמונת מצב של המתרחש בפועל במערכת החינוך הדתית השתמשתי גם בנתונים קיימים ממחקרים שעסקו באופן עקיף בנושא וקיימים בהם נתונים היכולים לתת תמונת מצב מהפעילות הקיימת בפועל בבתי הספר בסוגיה זו, ובנתונים של עמותות הפועלות בנושא זה בבתי הספר הדתיים.

ב. <u>עמדת הפוליטיקאים</u>- חלק זה עוסק ביחס של נבחרי הציבור, ועמדות המפלגות הדתיות לאומיות על סוגיה זו. על מנת לעקוב אחר העמדה הפוליטית של הציונות הדתית ערכתי

---

[3] י' סמואל, **ארגונים - מאפיינים, מבנים ותהליכים**, (אוניברסיטת חיפה, 1990)
[4] נ' צבר בן יהושע, **המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה**. (תל אביב: מודן, 1990) עמ' 77-72.
[5] א' רון, "יסודות המחשבה החינוכית של החמ"ד", בתוך: **סוגיות במשנת החמ"ד, לקט מתוך חוזרי מנהל החינוך הדתי.** (ירושלים: משרד החינוך, תשנ"ה) עמ' 57.

ניתוח של מצע המפלגות הציונות הדתית לאורך השנים, ומעקב אחרי התבטאויות פוליטיקאים ממפלגות אלו בסוגיה. לא עסקתי בפוליטיקאים ציונים דתיים אשר נבחרו דרך רשימות שאינן ציונות דתיות, מכיוון שאין לדעת באיזו מידה הם מייצגים את עמדת הציונות הדתית, או רואים את עצמם כמחויבים לה במילוי תפקידם.[6]

ג. <u>עמדת הרבנים-</u> חלק זה עוסק בעמדתם של רבנים ואנשי הרוח המובילים בקרב הציונות הדתית. בציבור הציוני דתי יש משקל גדול לרבנים ואנשי הרוח. פסקי ההלכה וההתייחסויות שניתנו במשך השנים לסוגיה זו הם רבים, מה שמראה על חשיבות הסוגיה בציבור זה. על מנת לנתח את עמדתם של הרבנים ואנשי הרוח ניתחתי גם מסמכים רשמיים של מוסדות רבנות רשמיים כגון: הרבנות הראשית (שלאורך השנים הציונות הדתית ראתה את עצמה כמחויבת לפסקים שלה), רבנות הקיבוץ הדתי, ומועצת הרבנות הראשית. אך גם עקבתי אחרי התבטאויות רבניות בתחום אצל כלל הרבנים שהתבטאו בסוגיה במקומות שונים: פסקים, ראיונות ומאמרים שהם הוציאו.

ניתוח כזה מאפשר להתחקות אחר הלך הרוח, עמדות והשקפות עולם של מובילי דעה בציבור הדתי לאומי ביחס לסוגיה זו של גיוס נשים. הצגה כרונולוגית של עמדות אלה מאפשרת לראות כיצד הגיב הממסד הציוני דתי לשינויים שחלו בפועל, כאשר מספר הבנות המתגייסות גדל חרף התנגדותו לתופעה זו. בפרק הראשון של העבודה הצגתי שינויים אלה באמצעות נתונים אודות אחוז הבנות הדתיות המתגייסות לצה"ל, התפלגות לפי בתי הספר, האזורים ממנו מתגייסות הבנות ומספר הבנות הדתיות המתעניינות באופציה של שירות צבאי. נתונים אלו נאספו גם מפרסומים של צה"ל, מחקרים שנעשו בתחום בשנים האחרונות (פינקלשטיין, וורגן ולוטן, פריש וסטופל)[7] וגם מעמותת 'אלומה' ומהמסגרות השונות הקיימות לבנות לקראת השירות הצבאי.

---

[6] מפלגת הבית היהודי כן נתפסת כמפלגה ציונית דתית על אף שבשתי הקדנציות האחרונות חברים בה גם חברי כנסת שאינם ציונים דתיים.

[7] א' פינקלשטיין, **השתלבות בוגרי החינוך הממלכתי דתי בהשכלה הגבוהה**, (נאמני תורה ועבודה. 2014)
א' לוטן. י' וורגן, **שירות בנות דתיות בצה"ל – תמונת מצב ומדיניות מערכת החינוך**, (ירושלים: מרכז המחקר של הכנסת,2007)
פריש וסטופל, "מורה חיילת או שירות לאומי בהוראה?". בתוך: **ספר עמדו"ת, הכיפה והכומתה**. משה רחימי (עורך), (אלקנה: מכללת אורות ישראל, 2010).

סקירת ספרות

עמדת הציונות הדתית

אחד המקומות בהם ניתן לבחון את השינויים המתרחשים בציונות הדתית, הוא מערכת החינוך שלה. מכיוון שכך, במחקר זה אבחן בצורה מקיפה את מדיניות החמ"ד ביחס לשאלת גיוס בנות לצבא. החמ"ד הוא מסלול מקביל לחינוך הממלכתי הקיים במשרד החינוך, והוא אמון על מתן מענה חינוכי להשקפתו של הציבור הציוני דתי במדינה. החמ"ד מעיד על עצמו ככזה במסמך שהוא מוציא למורים:

> התפיסה הייחודית של החמ"ד, בהיותה כוללנית ומקיפה, יש בה כדי לספק תשובה למורכבותה של מציאות דורנו... לציונות הדתית יש עמדה כלפי השאלות המרכזיות בחיי המדינה והעם היהודי, ולאורה יחנך החמ"ד את תלמידיו.[8]

הציונות הדתית אם כן, רואה בתפיסת עולמה אפשרות של דרך חיים אשר מצד אחד ממשיכה לדבוק באמונה וקיום מצוות, ומצד שני מתמודדת עם המציאות ורואה ערך בהשתלבות בתוך חיי המעשה. בשונה מהתפיסה השמרנית, גורסת הציונות הדתית כי אמנם יש מקום לשמירה על מסורת קבועה ונצחית, אך לצד זה, גם לגילויים חדשים במציאות יש מקום כחלק מהעולם הרוחני המגלה פרשנות חדשה למקורות רדומים, ומעניק תחייה לאדם ולעולם.[9] בסקירה של איתיאל בר לוי הוא מציין כי ישנם תחומים במשנתו של החמ"ד שניתן לראות בהם שינוי לאורך השנים כגון היחס ללימודי חול, אך מאידך יש סוגיות שבהן המדיניות לא השתנתה במשך השנים, כגון היחס לגיוס לצבא.[10] בעבודה זו אבחן האם באמת המדיניות בתחום זה לא השתנתה והאם יש הבדל בין מדיניותו הרשמית של החמ"ד למדיניות המתרחשת בפועל.

דב שוורץ טוען כי סוגיית גיוס הבנות נידונה במחקר, בעיקר כדוגמא של מתח בין הציונות הדתית המתנגדת לגיוס נשים, לעומת המדינה המעוניינת בגיוסן.[11] ההנחה שעל פיה נערכים מחקרים אלה, כגון מחקרה של איטה ביק ושפירא יונגר היא שהציונות הדתית בכללה מתנגדת לגיוס נשים לצבא,[12]

---

[8] "**קווים מנחים למדיניות החינוך הממלכתי דתי**", הוצאת מנהל החינוך הדתי, מהדורה מעודכנת תשס"ח.
[9] ד' רביב, "משנת החמ"ד: בחינה עדכנית". בתוך: **מאורות ליהודה**, עורך: משה רחימי. (אלקנה: מכללת אורות ישראל, 2012). עמ' 287.
[10] א' בר לוי, "החמ"ד- חינוך פלורליסטי עם פתיחות לרפורמה או שמרנות דתית?" בתוך: **זהו(ת) החמ"ד, מאה שנים לחינוך הציוני דתי**. לילך רוזנברג- פרידמן, יצחק ש' רקנטי. (עורכים). (ירושלים, 2011). עמ' 120-116
[11] ד' שוורץ, עמ' 108.
[12] א' ביק, "**ייהרג ואל יעבור"?- שירות לאומי לבנות חרדיות ודתיות**, (אוניברסיטת אריאל, 2013).

ופועלת כל השנים לשמירה על הפטור הקיים כיום. הרבה מהחוקרים (כגון דב שוורץ ודניאל גולדמן) עסקו במתח הקיים בתוך הציונות הדתית בין שמירה על המסורת לבין האתגרים של הקמת המדינה,[13] וההנחה המקובלת היא שהציונות הדתית מתנגדת לגיוס נשים על אף המתח שנוצר סביב סוגיה זו עם בן גוריון ומפא"י בראשית ימיה של המדינה.[14] כאלטרנטיבה לשירות הצבאי הוקמה בציונית הדתית מסגרת של שירות לאומי. [15] בהמשך למגמה זו במשך השנים הפך השירות הלאומי לסימן היכר של בנות המשתייכות לציבור הדתי-לאומי, ורבים בציבור זה רואים בשירות הלאומי תחליף שווה ערך לשירות הצבאי ומסגרת ההולמת את אורח חייה של בת דתית.[16] בהמשך אטיל ספק בתקפותה של הנחה זו ואנסה לבחון עמדה זאת ואת השינויים שחלו בה במהלך השנים.

יחס המחקר לעמדה הרבנית

הטענה המרכזית במחקר אומרת באופן ברור כי במשך השנים התנגדו הרבנים הציונים דתיים לשירות צבאי של בנות מכל סוג שהוא. מחקר שנערך בשנת 2007 מטעם מרכז המחקר והמידע של הכנסת על ידי אורלי וולטן ויובל וורגן מציג באופן פשוט את ההתנגדות הרבנית ואינו מרמז על אפשרות קיומן של דעות נוספות בציונות הדתית. החוקרות כותבות: "הממסד הדתי-רבני התנגד לגיוס של נשים דתיות מאז ומעולם".[17] הן אף מביאות את פסיקתם של הרבנים הראשיים לשעבר, הרב מרדכי אליהו והרב אברהם שפירא הקוראים לכל הבנות לא להתגייס, ולכל המוסדות החינוכיים להימנע מגיוס בנות לצבא. סטופל ופריש מביאים במחקרם סקירה של רבנים בולטים שהובילו את הדעה בעניין זה: הרבנים צבי פסח פרנק, מרדכי אליהו, אברהם שפירא, שלמה אבינר, צבי יהודה קוק ויובל שרלו.[18] אין בהם כל אזכור לדעה הנוגדת עיקרון זה בקרב רבני הציונות הדתית.

בסיוג מסוים לעמדה זו כותב קלמן נוימן שרוב הרבנים הציונים דתיים התנגדו לחיוב הבנות להתגייס, אף שלא התבטאו בעניין באותה חריפות כמו הרבנים החרדים.[19] התנגדות זו שכאמור

מיכל שפירא יונגר, **אשת חיל, תהליכי כינון והבניית זהות בקרב קצינות דתיות-לאומיות בצה"ל.** (עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית. האוניברסיטה העברית, 2013) עמ' 17.

[13] א' גולדמן, **יהדות ללא אשליה**. עורכים: דני סטטמן ואבי שגיא. (ירושלים: מכון הרטמן, 2013 231-198).
א' כהן, **טלית והדגל**, (ירושלים, יד יצחק בן צבי, 1998) עמ' 121-110.

[14] שפירא-יונגר, עמ' 17.

[15] ב' כהן, מצווה במדים: השירות הצבאי והציבור הדתי לאומי". בתוך: **עיונים בתקומת ישראל, כרך 22**, עורך: אבי בראלי. (באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, 2012) עמ' 325-358.

[16] א' אילני, **דת חברה ומדינה בישראל**. (תל אביב, מטח: המרכז לטכנולוגיה חינוכית ישראל. משרד החינוך, התרבות והספורט, 2012) עמ' 218.

[17] לוטן וורגן, עמ' 2.

[18] פריש וסטופל. עמ' 143-142

[19] נוימן, עמ' 282

קיימת אצל רוב (אבל לא כל) הרבנים, באה אחרי מתיחות בין הרבנות הראשית לקיבוץ הדתי ולתנועת בני עקיבא בתחילת דרכה. המחקר של נוימן אף מראה כי היו רבנים שהתירו לבנות להתגייס על בסיס אישי, במיוחד אם מדובר במסגרות הומוגניות כמו הנח"ל הדתי או יחידות של מורות חיילות.

במחקר נוסף של רונית בודאי-היימן, נאמר באופן פשוט כי "יש איסור רבנים לשירות נשים בצה"ל". לאחר מכן נאמר כי "הציבור הדתי אינו עשוי מקשה אחת", ואף על פי שרוב הציבור מתנגד לגיוס "יש בציונות הדתית גם מי שמודע לתופעה של שיעור הבנות המשמעותי הבוחרות בשירות צבאי, ובוחר שלא להתעלם ממנה".[20] יש כאן אבחנה בין הרבנים שאוסרים לגייס בנות לצבא לבין חלקים מהציבור שמשלימים עם העובדה ובוחרים ליצור מסגרות שיעזרו לבנות בגיוס. אבל בודאי- היימן אינה נותנת מקום במחקר לרבנים המעודדים גיוס, ועדיין נשמרת כאן הגישה המחקרית כי כלל הרבנים מתנגדים לגיוס. מחקרים אלו מציעים להסתכל על כל הגוף הרבני כמכלול אחד, ולא לראות האם יש בתוך הממסד הרבני קולות שונים שמציעים עמדות שונות בסוגיה זו.

במחקר ניתנו הסברים שונים לאיסור זה של הרבנים: אצל פריש וסטופל, ורוסמן-סטולמן הסיבות ההלכתיות אותן מנו רבנים ומובילי הדעה במגזר הדתי לאורך השנים, היו בין היתר:

1. איסור על אישה להשתתף במלחמה משום שהדבר מנוגד ליכולותיה ולטבעה. כמאמר התלמודי: "אין דרכן של נשים לעשות מלחמה".[21]
2. איסור על לבישת בגדים גבריים לאישה, כולל כלים ייחודיים לגבר כמו כלי נשק, מטעמי צניעות.
3. "כל-כבודה בת-מלך פנימה". פסוק זה מתהילים מהווה אסמכתא לתביעה לצניעות מנשים, הכוללת חוסר עירוב בספירה הציבורית, וודאי שלא בשירות צבאי בו נורמות ההתנהגות וחוסר הצניעות אינם תואמים את המצופה מהתנהלותה של אישה יהודייה. אישה צריכה להיות תחת מרות אביה עד שתינשא ותחת מרות בעלה לאחר מכן, ואינה יכולה להיות תחת מרות של גבר זר (מפקד). קל וחומר לאחר נישואיה.[22]

[20] ר' בודאי- היימן, "חצאיות ב'חאקי'". בתוך: **בין הכיפה לכומתה, דת פוליטיקה וצבא בישראל**. ראובן גל (עורך). (בן שמן: מודן, 2012) עמ' 555-552.
[21] תלמוד בבלי, מסכת קידושין דף ב.
[22] פריש וסטופל, עמ' 128. רוסמן-סטולמן, שם.

4. בודאי-היימן מוסיפה על טעמים אלו גם את החשש מדרדור ברמתה הדתית של הבת. הרבנים סוברים שמכיוון שבמסגרת הצבאית מדובר בעבודה אינטנסיבית ובעבודת צוות רבה, וכיוון שהאווירה בצבא היא אווירה חילונית מתירנית, קשה לשמר זהות דתית מגובשת במסגרת זו, וההקפדה על מצוות רבות ועל אורח חיים דתי קשה.[23]

הסיבות הללו מובאות במחקרים כעמדות חד משמעיות מצד הרבנים הנובעות משיקולים הלכתיים מסורתיים. אשר כהן מציג כיוון נוסף לפסיקה זו של הרבנים, וטוען כי המתח הגדול שהיה לרבנות הראשית בתחילת שנותיה של המדינה בין הצורך בשמירה על המסורת היהודית לבין הרצון להיות חלק מהמדינה שכרגע מתנהלת כמדינה חילונית, הביא לכך שהם מיעטו לחדש ולשנות מהמסורת שהייתה נהוגה. ביחס לשאלת גיוס הנשים הוא כותב ש'גישתה של הרבנות בנושא זה השתלבה היטב במגמה ש'לא לדון בבעיות החדשות שעלו על הפרק'.[24] כלומר, השיקול המרכזי הוא לא הלכתי אלא שמרני.

המחקרים הנ"ל עוסקים בדילמה הרבנית בשנות ה50 אך אינם בוחנים מה קרה למסורת ולפסיקה הרבנית בשנים האחרונות בנושא זה.

השדה הפוליטי

הנושא עלה לדיון גם במסגרת הפוליטית של הכנסת והממשלה. נציגי הציונות הדתית בכנסת התעסקו לאורך השנים בסוגיה זו, אך האופן שבו נציגיה התייחסו לכך והביעו את עמדתם, לרבות שינויים שחלו בעמדות אלה, לא נחקר באופן מפורט. תיאור של מחלוקות פוליטיות סביב נושא זה אפשר למצוא בספרו של משה אונא, שהיה חבר כנסת בשנות החמישים כשעלתה סוגיה זו לדיון במפלגות הדתיות.[25] אונא מתאר איך כשעלתה הסוגיה בשדה הפוליטי התקיימו דיונים מעמיקים בקרב הפוליטיקאים הדתיים לאומיים שאיימו לפצל את החברה הציונית דתית סביב סוגיה זו. התיאור שלו, הנוגע רק לשנות ה 40 וה50 של המאה העשרים, מסתיים בפסק מפורש של הרבנות הראשית לישראל האוסר על גיוס נשים לצבא באופן מוחלט. אשר כהן מתאר את המתח שנוצר בהנהגה הפוליטית לאחר שסיעת **למפנה** ומזכירות הקיבוץ הדתי יצאו נגד פסק זה, מתח המתואר כ"מצוקתה הרבה של ההנהגה הפוליטית עקב האירועים'. אך בהמשך הוא מציין כי על אף דעת

[23] בודאי- היימן, עמ' 552.
[24] א' כהן, עמ' 109
[25] אונא, **בדרכים נפרדות**, (אלון שבות, יד שפירא, תשמ"ד) עמ' 256-280.

מיעוט התקבלה החלטה בוועד הפועל המורחב של המפלגה לקבל כעיקרון מנחה את סמכותה הבלעדית של הרבנות.[26]

ככל שהמחקר מדבר על מחלוקת הרי הוא עוסק במחלוקות שקדמו להתגבשות הקונצנזוס בשנות השישים ומניח שמשהתגבש קונצנזוס זה הוא נשאר על כנו. עיסוקם של פוליטיקאים בסוגיה זו אחרי שנות החמישים של המאה הקודמת לא נחקר באופן רציף. עבודה זו תנסה להשלים חלק מן החוסר הזה.

החינוך הציוני דתי

אחד המדדים לבחינה של האופן בו רואה הציונות הדתית את גיוס הבנות לצבא הוא ההכשרה וההכוונה שהמוסדות הציוניים דתיים עורכים לקראת סיום הלימודים בתיכונים ובאולפנות. האם אנשי החינוך מעודדים או מאפשרים את המסלול הצבאי כאופציה לגיטימית או שמא הם מכוונים אך ורק למסלול השירות הלאומי ואינם נותנים כלים וליווי לבנות לקראת הגיוס כדי לא לתת לכך לגיטימציה. מן המחקר של לוטן וורגן עולה כי

> מינהל החינוך הדתי במשרד החינוך, האחראי לבתי-הספר הממלכתיים-דתיים, מתנגד לגיוס בנות דתיות לשירות צבאי. על סמך מדיניותו זו המינהל אינו מאפשר הסברה מרוכזת בנושא השירות הצבאי בבתי- הספר שבפיקוחו.[27]

המחקר שבוחן את מדיניות החמ״ד קובע שעמדתו בעניין ברורה, וכך גם טוען שמואל בורקש, המפקח הארצי של החינוך העל יסודי המצוטט במחקר.[28] בודאי-היימן מוסיפה על גבי העמדה הברורה של החמ״ד את העובדה שעמדתו ״עולה בקנה אחד עם עמדת הרבנות באשר לשירות של בנות בצה״ל״.[29] בעקבות עמדה זו, החמ״ד אכן אינו מעניק סיוע והכוונה לבנות הרוצות להתגייס ומשאיר את הבנות ללא מידע מספק ומסייע כמו שמקבלות בנות בבתי ספר חילונים.[30]

עמדה זו של החמ״ד מוגדרת כבעייתית על ידי לוטן וורגן מפני שהיא סותרת את חוזר המנכ״ל המחייב את החמ״ד בהכנה פרטנית של בנות המעוניינות להתגייס לצבא. מכיוון שכך, הן מביאות את דבריו של שמואל בורקש המנסה להסביר את הפער: ״הכנה זו מתבטאת בשיחות אישיות שעורך

---

[26] א׳ כהן, עמ׳ 109-108
[27] לוטן וורגן, עמ׳ 1.
[28] שם, עמ׳ 9.
[29] בודאי-היימן, עמ׳ 557.
[30] בודאי- היימן, שם.

כל מחנך עם הבת המעוניינת לשרת בצה"ל הלומדת בכיתתו, ושבהן ניתן לבת חיזוק אישי וייעוץ לקראת הבאות".[31]

טענה זו מופרכת על ידי פינקלשטיין הגורס שבבתי ספר רבים לא ניתנת אפילו הכוונה פרטית לבנות. בנוסף לכך, בנות לטענתו אף מסתירות את דבר גיוסן מבית הספר על מנת למנוע חיכוך.[32] בודאי-היימן מוסיפה על סמך ראיונות שערכה עם בנות כי מסתבר שהכנה פרטנית זאת אינה מתבצעת בפועל וניסיונותיה "להתחקות אחר בגורם האמון על ההכנה הפרטנית עלו בתהו".[33]

לירז חכמון טוענת כי הבנות הדתיות שרוצות להתגייס לצבא סובלות ממצב של חוסר ידע לגבי האופציות הקיימות בפניהן בהקשר של השירות הצבאי, ונמצאות ללא הכנה נאותה לקראת תהליך הגיוס. תלמידות דתיות בכיתות יא-יב רוצות לדעת יותר על הצבא, ובנות התיכון אינן יודעות באופן מסודר על המסלול הצבאי הפתוח בפניהן ואת המידע הן מקבלות ממוסדות החינוך שאינם רואים בעין יפה את גיוסן לצבא כלל ועל כן מפנים אותם לשירות הלאומי.[34]

בודאי-היימן מוסיפה כי בנות החינוך הדתי הבוחרות להתגייס רוצות ברובן לשמור על אורח חיים דתי והן היו רוצות לשמוע איך עושים זאת באופן טוב יותר במסלולים השונים הקיימים לפניהן בשירות הצבאי. בהכוונה הכללית לקראת גיוס, לא זוכות בנות החינוך הדתי לשום הכוונה או עזרה, וממילא הן גם לא מקבלות הדרכה לגבי האופן בו הן יוכלו לשמור על אורח חיים במסגרת הצבאית. בעמותת 'אלומה' מצביעים על בעיה דתית שיוצרת מדיניות החמ"ד. הם טוענים כי חלק מבוגרות החמ"ד מגיעות לתפקידים שאינן מתאימים לבנות דתיות או מסורתיות, ולדבריהן הסיבה לכך היא שהחמ"ד מתעלם מהשירות הצבאי ואין גורם שיכוון את הבנות המתגייסות לתפקידים התואמים יותר את אמונותיהן הדתיות. על אף הטענות הללו, הנהלת החמ"ד ורוב מנהלי בתי הספר מעדיפים כאמור לא לתת לעמותת 'אלומה' או לגורמים הצבאיים מדרס רגל, מהחשש שהדבר יצור לגיטימציה לשירות צבאי בקרב הבנות, ויעלה את אחוז המתגייסות אף יותר.[35]

על פי בודאי-היימן, יש התנגשות אימננטית בין השירות הצבאי והטוטאליות הנדרשת בו, לבין אורח החיים הדתי שבו מבקש החייל להחזיק, התנגשות שאצל הבן הדתי תבוא לידי ביטוי במגוון סיטואציות בשירות עצמו אך לא בעצם ההחלטה להתגייס.

---

[31] לוטן וורגן, שם.
[32] פינקלשטיין, עמ' 38.
[33] בודאי- היימן, שם
[34] ל' חכמון," לנפץ את הבועה". **מערכות 450**. (תל אביב: בית ההוצאה לאור של צה"ל, 2013)
[35] פינקלשטיין, שם.

> בניגוד לחייל הדתי, שייתכן שייתקל בהתנגשויות כאלה או אחרות במילוי משימות מסוימות בדרכו הצבאית, עבור החיילת הדתית- עצם שירותה כבר מהווה הפרת פסקי הלכה של גדולי רבני הציונות הדתית. לפיכך, לשיטתם של הרבנים הללו, היה ותיתקל הבת בהתנגשות, אין מקום כי תשאל שאלת רב- שהרי הם מוחים על עצם גיוסה.[36]

הפער שנוצר בין מדיניות החמ"ד בנושא לבין הצורך של בנות בהכוונה וסיוע לקראת הגיוס הביא להקמת מסגרות ועמותות הפועלות במסגרת חוץ בית ספרית בנושא זה. כך למשל גורסים פריש וסטופל:

> אין טיפול רשמי או ממוסד להכשרת בנות דתיות המבקשות לשרת בצבא הגנה לישראל. הכנת בנות שבכל זאת מקבלות הכשרה לקראת השירות הצבאי נעשית בדרך כלל מחוץ לכותלי מוסדות החינוך, ובדרך כלל ביוזמה של הורים... של גופים בעלי עניין בצבא הגנה לישראל, של עמותת 'אלומה' ושל מדרשות לבנות. לאחרונה הצטרפה לפעילות גם מכינה קדם צבאית לבנות.[37]

ניתן לסכם ולומר שהמחקרים השונים מצביעים על פער בין מדיניות החמ"ד לבין חוזר מנכ"ל והצורך העולה מן השטח למידע והדרכה נאותה, פער שעליו מגשרות עמותות שונות הפועלות בתוך בתי הספר ומחוצה להם.

טענה זו של בודאי-היימן ושל אחרים על חוסר ליווי מספיק לבנות מושתתת על ראיון אקראי עם מספר בנות ועל נתונים שהיו נכונים לפני 5-6 שנים. בעקבות פעילות ארגון 'אלומה' ומסגרות נוספות, יש לבחון האם מערכת החינוך הדתית עדיין אינה משתפת פעולה עם אותם ארגונים, והאם מדיניות זו נשמרת הן במנהל החמ"ד והן בשדה החינוכי בשטח.

פינקלשטיין מתייחס גם הוא לארגון 'אלומה' העוסק בעזרה והכוונה של בנות החמ"ד המעוניינות לשרת בצה"ל, טרם הגיוס ואף במהלך השירות עצמו. הארגון שאיננו גוף צבאי, פועל בשיתוף פעולה עם צה"ל, אך עושה את עיקר עבודתו מחוץ לכותלי בתי הספר כיון שכאמור, רוב בתי הספר בחמ"ד אינם מאפשרים לו להיכנס בשעריהם.[38] אף על פי שלא ניתן מענה לבנות בתוך ובמסגרת בית הספר,

---

[36] בודאי-היימן, עמ' 563.
[37] י' פריש ומ' סטופל. עמ' 148.
[38] פינקלשטיין, שם.

טוענים החוקרים כי בת דתית שבוחרת לשרת כיום בצה״ל מקבלת מענה מגורמים חוץ- צהליים כמו ׳אלומה׳ ומסגרות לימוד תורניות לבנות.[39]

מחקרים אלו סוקרים את משנת החמ״ד על פי חוברת שהם הוציאו ודברים של בכיר במנהל. לא נעשתה עבודת מחקר על שינויים אפשריים לאורך השנים בעמדתו של החמ״ד ובדיקה של המתרחש בשטח לעומת המדיניות של החמ״ד. רוב המחקרים נעשו לפני קרוב לעשר שנים וייתכן מאד שקיים שינוי במספר תחומים. בעבודה זו אבחן את השינויים לאורך השנים בעמדת החמ״ד לרבות בעשור האחרון. כמו כן, אתאר שינויים שהתרחשו בפועל בבתי הספר.

[39] סלע, עמ׳ 545. בודאי-היימן, 555.
י׳ אנגלנדר, ״אינני מחפשת את המאבק אלא את השינוי שלי״. ראיון עם מיכל נגן. בתוך : **דעות**(25). (תשס״ו).

פרק א

רקע

השירות הצבאי במשנת הציונות הדתית

מראשיתה של התנועה הציונות היו חילוקי דעות בקרב היהודים הדתיים בדבר יחסם אל הרעיון הציוני. רוב היהדות האורתודוכסית באותה תקופה סירבה לקחת חלק בתנועה זו, מתוך אמונה שהציונים "דוחקים את הקץ" ומורדים בעונש הגלות בניגוד לרצון שמיים.[40] תפיסה זו גרסה בנוסף, כי לא ייתכן להקים מדינה שאינה מחויבת להלכה ולשמירת חוקי התורה ושתהיה מובלת על ידי אנשים שאינם שומרי תורה ומצוות.[41] בעקבות כך, רוב האורתודוכסיה היהודית אכן לא נטלה חלק בתנועה הציונית ואף התנגדה לה. לאחר הקמת מדינת ישראל המשיך הזרם המרכזי של החרדים להחזיק בתפיסה זו, ועד היום הם לא מכירים במדינת ישראל כדבר בעל ערך דתי. הם אף רואים במדינה מוסד שיש להסתייג ממנו על רקע אופיו החילוני, ועל רקע האיום הגלום בה בכל הנוגע לשימור המסורת. אך עם כל זאת הם כן נוטלים חלק בהתנהלות הממשל, וזאת הם עושים ממניעים פרגמטיים.[42]

לעומת תפיסה זו, היו אנשים מקרב האורתודוכסיה שכן הביעו תמיכה ברעיון הציוני, ואף לקחו חלק פעיל במאמצים להקמת מדינה יהודית. זרם זה, שלימים נקרא "ציונות דתית" התמודד כל העת עם התפיסה האורתודוכסית הקלאסית שהתנגדה לציונות, וטען לעומתה כי להקמת מדינה יהודית יש ערך רב וצריך לפעול למימושו. בקרב התנועה הציונית הדתית התפתחו שתי תפיסות עולם ביחס לציונות: פרגמטית חומרית ומשיחית דתית.[43] התפיסה הפרגמטית חומרית ניסתה להתמודד עם המתח בין שמירה על האורתודוכסיה והמסורת, לבין המחויבות לרעיון הלאומי והציוני שהובל על ידי חילונים ללא מחויבות למסורת ההלכתית. אחד הניסיונות הוא בהגדרה דתית למושג 'עם ישראל', מה שיצר את הלגיטימציה להיות חלק מהמפעל הציוני כמחבר בין חלקי העם.[44]

---

[40] א' רביצקי, **הקץ המגולה ומדינת היהודים**, (תל אביב: עם עובד, 1993) עמ' 110-60.
[41] שם. עמ' 67
[42] ב' בראון, "היהדות החרדית והמדינה", בתוך: **כשהיהדות פוגשת מדינה,** (תל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה וידיעות אחרונות. 2015) עמ' 81-80. בראון שם מציג חילוקים בתוך הגישה החרדית אך מתאר את הזרם המרכזי כפי שתיארנו כאן וראה בהרחבה על יחסה של היהדות החרדית למדינה שם, עמ' 268-79.
[43] א' כהן, עמ' 15.
[44] א' פישמן, **בין דת לאידיאולוגיה**. (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1990) עמ' 55-53

בתפיסה זו לא נטענו טענות בדבר משיחיות וגאולה ביחס להקמתה של המדינה,[45] והייתה הפרדה בין הציונות הפוליטית לבין תיאולוגיה.

התפיסה השנייה לעומת זאת, שמחולליה היו אנשים דוגמת הרבנים צבי הירש קאלישר, יהודה אלקלעי ואליהו גוטמאכר, ראתה בעלייה והתיישבות בארץ ישראל שלב הכרחי ואורגני בצמיחתה של הגאולה השלמה.[46] המשך והרחבה של גישה זו בא לידי ביטוי במשנת הרב אברהם יצחק הכהן קוק ותלמידיו אשר עיצבו אידיאולוגיה דתית סביב חזרת עם ישראל לארצו והקמת מדינה בתוכה, שעל פי שיטה זו הייתה סימן מובהק לגאולה.[47] גדי טאוב מתאר את הרב קוק כ"מעין הגליאני יהודי", המציע סינתזה בין האופציה של חיים על פי ההלכה מצד אחד ואופציה ריבונות מצד שני.[48] האופציה הגבוהה יותר, הסינתזה, היא שילוב של שתיהן הרואה בריבונות ובמדינה מתוך כך, ערך דתי, שלא בלבד שאינו סותר את ההלכה היהודית אלא אף מממש אפשרות של קיום יהודי עמוק יותר.[49] תפיסה זו, מבית מדרשו של הרב קוק והרב משה צבי נריה תלמידו, ראש ישיבת כפר הרוא"ה, נתנה פתרון קיומי לצעירים באותה תקופה. מצד אחד הם יכלו להיות מחוברים לשמירת ההלכה והמסורת היהודית, אך מצד שני לאמץ את האתוס החלוצי, כך שהם תפסו עצמם כייחודיים גם אל מול ה"סתם צברים" החילונים וגם אל מול האורתודוכסים החרדים ה"גלותיים".[50]

תפיסה זו של הרב קוק, שפותחה על ידי בנו הרב צבי יהודה הכהן קוק, הפכה להיות האידיאולוגיה של רוב הציונות הדתית[51] הרואה במדינת ישראל "ראשית צמיחת גאולתנו".[52] כלומר, הציונות הדתית אימצה את הנרטיב הציוני הרואה בהקמת מדינת ישראל, מדינה של עם השב לארצו לאחר שגורש ממנה לפני אלפיים שנה המחדש את ריבונותו שאבדה לו עם חורבן בית שני.[53] נרטיב זה הוטמע בתוך הנרטיב המסורתי דתי הקיים בתשתיתה של הציונות הדתית, ומתוך כך קיבל משמעות דתית. בנוסף לכך, היא הטעינה תהליך זה במושגים משיחיים של "אתחלתא דגאולה" ו"עקבות

---

[45] שלמון מראה איך בדור השני לא נשמעו כלל טיעונים מסוג זה. י' שלמון, "מסורת ומודרניות במחשבה הציונית הדתית". **דת וציונות- עימותים ראשונים.** (ירושלים: 1990) עמ' 20.
[46] רביצקי, עמ'46-44.
[47] א' כהן, עמ' 16.
[48] ג' טאוב, **המתנחלים**. (תל אביב: ידיעות אחרונות,2007) עמ' 48.
[49] י' תירוש, "היהדות הדתית והמדינה", בתוך: **הציונות הדתית והמדינה**. עורכים: יוסף ואברהם תירוש. (ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית, 1950) עמ' 196-194.
[50] י' שלג, עמ' 32-30.
[51] טאוב, עמ' 49-48.
[52] מתוך תפילה לשלום המדינה הנאמרת בכל שבת בבתי הכנסת הציוניים שחוברה על ידי מועצת הרבנות השלישית. וראה: **שבעים שנה לרבנות הראשית לישראל**, עורכים: י' גולדברג וצ' שינובר. (ירושלים: היכל שלמה, תשנ"ה) עמ' 54-53.
[53] נוימן, עמ' 277.

משיח"[54] ורואה במדינה ביטוי לתהליך האלוהי שהצלחתה וקיומה היא גם הצלחתו של האל.[55] בעקבות תפיסה זו נגזרת גם ההתייחסות של הציונות הדתית אל השירות הצבאי.

ה"שירות הצבאי" הוא ערך משמעותי מאד בתפיסת העולם של הציונות הדתית, שכן, כפועל יוצא ממעמדה המקודש של המדינה, מקדשת הציונות הדתית גם את השירות בצבא ההגנה לישראל.[56] עמדה זו היא עמדה חדשנית הנוגדת את האינטואיציה הדתית ואת העמדה ההיסטורית בעולם היהודי, הרואה מתח בין תפיסת עולם דתית לשירות צבאי.[57] המלחמה נתפסה אצל היהודים לאורך השנים, או כשייכת לממד היסטורי תנכ"י שאינו רלוונטי לחיים כיום, או כקשורה לחזון משיחי עתידי.[58] בעקבות כך, לא היו הרבה תופעות של עידוד שירות צבאי במשך השנים בהן חיו היהודים בארצות שונות, והמקצוע הצבאי היה מחוץ לתחום עבור רובם המוחלט של היהודים (שגם היה אסור על יהודים על הגויים ברוב ארצות מושבם). חלק מהסיבות לכך קשורות בנימוקים פרקטיים של קשיים בשמירת אורח חיים דתי במשך השירות הצבאי של צבאות שונים במדינות ערב ובמדינות אירופה, שם חיו יהודים במשך השנים,[59] אך בנוסף לכך עמדה ברקע גם תפיסה אידיאולוגיות שראתה בעייתיות בשימוש בכוח ובאקטיביות יתרה מפני שזהו תפקידו של אלוקים. תפקידו של האדם היהודי לפי תפיסה זו, הוא לחיות את חייו ולחכות שאלוקים ידאג לאספקת הצבאי.[60]

כחלק מהצטרפותן של קבוצות דתיות לתנועה הציונית חל מפנה גם ביחס לשאלת המלחמה והצורך בשירות צבאי.[61] אמנם החוקרים נחלקו בשאלה עד כמה הייתה ההנהגה הציונית דתית בקום המדינה רתומה לרעיון השירות בצבא והשתתפות פעילה במאמץ המלחמתי,[62] אך ניתן בהחלט לזהות צעירים חובשי כיפה שהשתתפו בקרבות השונים שהתקיימו לפני ואחרי קום המדינה.

---

[54] רביצקי, עמ' 150.

[55] מתוך דבריו של הרב קוק הבן, שהושמעו במסיבת ליל העצמאות תשכ"ז (1967) והובאו בקובץ: **הציונות הדתית והמדינה**. יוסף ואברהם תירוש (עורכים) (ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית. 1978). עמ' 146-145.

[56] א' כהן, עמ' 57.

[57] ס' כהן.. "חדירת הצבא לעולם התורה הציוני בעשורים האחרונים". בתוך: **בין הכיפה לכומתה, דת פוליטיקה וצבא בישראל**. ראובן גל (עורך). (בן שמן: מודן. 2012) עמ' 263-262.

[58] א' לוז, **מאבק בנחל יבוק: עוצמה, מוסר וזהות יהודית**, (ירושלים: מגנס, תשנ"ט) עמ' 213.

[59] ס' כהן. שם, עמ' 372.

[60] ניתן לראות ביטוי לכך בדברי הרא"ש שהיה פוסק חשוב מאד בספרד במאה ה-14: "אנחנו צריכים... במנחה ובלשון רכה, ובתפילה לפני ה' יתעלה, אבל במלחמה אי אפשר, שנאמר... השביעם שלא להתגרות מלחמה עם האומות" מצוטט בספרו של רביצקי (עמ' 297) כחלק מתיאור התפיסה הרואה ב'שלושת השבועות' קריאה מוחלטת לאדם לחכות לגאולה שתגיע מלמעלה. זאת לעומת התפיסה הציונות דתית שתובא בהמשך הרואה את הגאולה כמתרחשת בדורנו אנו וקוראת לציבור לקחת חלק בתהליך זה. וראה עוד שם,188-200, 298-297.

[61] א' הולצר, **חרב פיפיות בידם**. (רמת גן: ראובן מס, 1978). עמ' 15-14

[62] על הפולמוס שהתרחש בהנהגה של הציבור הדתי בארץ סביב סוגיית הגיוס ראו נ' גוטל, "חופשה לבני ישיבותינו" או מצות גיוסם." בתוך: משה רחימי (עורך). **ספר עמדו"ת, הכיפה והכומתה**, (אלקנה: מכללת אורות ישראל, 2010) עמ' 35-31.
ואילו אצל סטיוארט כהן מופיעה הטענה כי רק לאחר מלחמת העצמאות 'הורדו המחסומים שעד אז מנעו כמעט כל דיון'. ס' כהן, שם. עמ' 368.

השינוי המשמעותי ביחס של הציונות הדתית כלפי השירות הצבאי בצה"ל קשור לשני תהליכים מקבילים.[63] תהליך אחד קשור לעובדה שהחייל הדתי בתחילת הקמתו של צה"ל נתקל בקשיים הלכתיים בשירות הצבאי,[64] כפי שמתאר זאת הרב יהודה עמיטל שהיה ראש ישיבת הר עציון, ישיבת הסדר מרכזית בציונות הדתית:

> על אף החזון והרצון להשתתף במערך הלוחם נראה כי בעשורים הראשונים לקום המדינה גיוס בני הציונות הדתית לצה"ל לווה בקשיים רבים. המערכת הצבאית הקשתה על החייל הדתי הבודד לקיים את אמונתו בעקרונות יסוד כגון שבת, כשרות וצניעות. מספרם הקטן יחסית (כיחסם בחברה הכללית בארץ) של החיילים הדתיים ופיזורם בין היחידות השונות הוסיפו קשיים על שמירת אורח חיים דתי בצבא.[65]

בעקבות כך, בן גוריון נתן לרב הראשי הצבאי, הרב שלמה גורן, יד חופשית להפוך את צה"ל לצבא המחויב לכללי ההלכה התורנית וממילא להוות מקום שבו החייל הדתי יכול לשרת ולהמשיך להקפיד באופן מלא על אורח חיים דתי במהלך השירות.[66] כבר לפני הקמתו של צה"ל אנו מוצאים רבנים שהתמודדו עם שאלות הלכתיות, בהן נתקל החייל הדתי, אבל לאחר הקמת צה"ל וההחלטה שקיבל בן גוריון על האופי האחיד שעל פיו הוא יתנהל, נוצרה מציאות שבה הצבא מתאים את עצמו באופן מודע ופעיל לחייל דתי הרוצה לנהל אורח חיים דתי מלא במהלך השירות הצבאי. ספרי הדרכה רבים שנכתבו על ידי הרבנות הצבאית ורבנים מחוץ לצבא במשך השנים, מראים כיצד ניתן לשרת בצבא מתוך תפיסת עולם דתית באופן מלא.[67]

במקביל לתהליך זה התרחש בציונות הדתית תהליך הקשור לתפיסות אידיאולוגיות ביחס לצבא. מתוך עמדה פילוסופית דתית הרואה ניגוד בין דתיות למלחמה, עברה הציונות הדתית לתפיסה הרואה במלחמה דווקא ביטוי לדתיות ולקיום צו אלוהי. אצל הרב קוק האב עוד לפני הקמת המדינה, ניתן למצוא ביטויים ראשוניים הנותנים ערך ומשמעות לנטילת חלק בשירות הצבאי, אך את השינוי המשמעותי בתפיסה זו יש לייחס לבנו, שהפך את השירות הצבאי מאמצעי למטרה, ממשהו שיש לעשותו בשל הכורח הביטחוני לדבר מה בעל ערך קדוש.[68] על פי תפיסתו, חידוש

---

[63] י' אחיטוב, "מן הספר אל הסיף". בתוך: **שני עברי הגשר.** מרדכי בר און וצבי צמרת (עורכים). (ירושלים: יד יצחק בן צבי. 2002). עמ' 433.

[64] מ' שפירא יונגר. עמ' 15

[65] י' עמיטל. "לדרכו של החייל הדתי במלחמת הקוממיות", בתוך: עמיטל, י. (עורך) **המעלות ממעמקים: דברים בסוגיות הדור על התשועות ועל המלחמות**. (אלון שבות: הוצאת אגודת ישיבת הר ציון, 1974)

[66] על האופן שבו הרבנות הצבאית תחת הנהגתו של הרב גורן הפכה את צה"ל למקום שבו ניתן לחייל הדתי לשרת ניתן לקרוא אצל א' קמפינסקי, **בפקודת הרבנות**, (ירושלים: הוצאת כרמל. 2015). עמ' 54-36.

[67] סקירה של ספרות ההלכה בהקשר של הצבא ניתן לראות אצל ס' כהן. שם. עמ' 391-380. ואצל י' אחיטוב, שם. 415-432.

[68] אלי הולצר, שם, עמ' 25.

היכולת הצבאית הוא הסמל המובהק של הגאולה.[69] תפיסה זו קשורה למשנתו המטאפיזית של הרב קוק האב, הרואה מהלך אלוהי בשיבת עם ישראל לארצו וזיהוי של התהליך הזה כמבטא את התגלות אלוהים בעולם.[70] בהמשך לתפיסה זו, הרב קוק הבן ראה בעימות הצבאי שבו נתונה מדינת ישראל בהקמתה גילום של ממד מטאפיזי בעולם הריאל-פוליטי.[71] מלחמות ישראל על פי תפיסה זו הן גילום למלחמות אלוהים בעולם, ומכאן נוח להתגלגל לתפיסה הרואה בצה"ל נציגו של אלוהים עלי אדמות.[72] רונן לוביץ מצרף תפיסה זו גם לרוח המשיחית של התקופה, הנתונה על פי השקפה זו בעיצומו של תהליך הגאולה כפי שבא לידי ביטוי בדבריו של הרב קוק הבן:

> המשיח מחזיר קודם כל את הממלכתיות שלנו: מצווה דאורייתא שנשלוט בארץ ולזה צריך צבא... אנחנו חיילים של ריבונו של עולם בכל הצדדים, אם זה במובן הרוחני וגם במובן של כיבוש הארץ.[73]

בדברים נוספים שלו לקראת המצעד הצבאי ביום העצמאות משתמש הרב קוק בביטויים של קדושה שמעניקים לשירות הצבאי ממד נוסף וגבוה יותר:

> קדושת מדי הצבא בישראל היא קדושה עצמית מקורית. זו קדושת כל מכשירי המצווה, מכל הצדדים, מכל הטנקים, קדושת הטנק שלנו שיופיע מחר [במצעד הצבאי].[74]

רעיון זה, כי הצבא הוא חלק מהופעת אלוהים בעולם והוא אבן יסוד בתהליך הגאולה, הפך במשך השנים לתפיסה הרווחת בקרב רבני הצינות הדתית, והגיוס הצבאי הפך להיות אידאה ומטרה בפני עצמה בגיבוש עולמו של האדם הציוני דתי. תפיסה זו הביאה לכך שהמצב כיום הוא שרוב רובם של בני הציונות הדתית מתגייסים לצבא, מתוך מחויבות דתית ואידיאולוגית.[75] אידיאולוגיה ברורה זו מובעת באופנים שונים במשך השנים בקרב רבני הציונות הדתית:

---

[69] א' לוז, "הדת היהודית: גורם מרסן או מעודד שימוש בכח? על גלגולי היחס אל הכוח בציונות הדתית". בתוך: **שלום ומלחמה בתרבות היהודית**, אבריאל בר לבב. (עורך), (ירושלים: מרכז זלמן שזר, ירושלים. 2006) עמ' 259.

[70] על פי לוז, אצל הרב קוק האב יש ערך רב דווקא בהינזרות משימוש בכח ודווקא אצל הבן חידוש היכולת הצבאית והמלחמות עצמן הן סימנים לגאולה המתרחשת לנגד עינינו. לוז, שם.

[71] ר' לוביץ. צבא ומלחמה בהגות של הציונות הדתית. בתוך: **ספר עמדו"ת, הכיפה והכומתה**, (אלקנה: מכללת אורות ישראל, 2010) עמ' 116.

[72] אחיטוב מציין כי לפי חוגי "מרכז הרב" המחזיקים בתפיסה זו, דבר זה נכון "אף שהמערכת הצבאית אינה מודעת למשימה זו". אחיטוב, עמ' 450.

[73] שם. עמ' 118.

[74] שיחת רבנו, יום העצמאות תשכ"ז, מזמור י"ט למדינת ישראל, סע' 11, עמ' 76. מובא בשיחות הרב צבי יהודה על ארץ ישראל עמ' 268. ס' רבנו עמ' 277-278.

[75] ב' כהן, עמ' 357.

עם ישראל קיים על מנת להגשים את האידיאליים האלוקיים בעולם... זוהי מלחמה על גילוי ה׳ בעולם... זוהי המשמעות האמתית של מאבקנו על קיומנו כעם ריבוני בארצנו.[76]

מלחמות ישראל עפ״י תפיסת התורה אינן רק מלחמות בין עמים, אלא מלחמות בין אידיאות ... אויבי ישראל הם אויבי ה׳ אלוהי ישראל, וניצחון ישראל אינו ניצחון אנושי, אלא נצחון הרעיון האלוהי.[77]

דברים אלו של הרב חיים דרוקמן ראש ישיבת אור עציון ומראשי תנועת בני עקיבא, ושל הרב יעקב אריאל, רב העיר רמת גן ויו״ר ארגון רבני צהר מביעים באופן ברור את האידיאולוגיה הציונית דתית ואת תפיסתו של הרב קוק הבן. מקור מרכזי שעליו הסתמכו הרבנים מהציונות הדתית בסוגיה זו הוא השגה של הרמב״ן על ספר המצוות של הרמב״ם:

ואל תשתבש ותאמר, כי המצוה הזו היא המצוה במלחמת שבעת עממים שנצטוונו לאבד. שנאמר: ״החרם תחרימם״, אין הדבר כן, שאנו נצטוונו להרוג האומות ההם בהלחמם עמנו, ואם רצו להשלים נשלים עמהם ונעזבם בתנאים ידועים, אבל הארץ לא נניח אותה בידם ולא ביד זולתם מן האומות בדור מן הדורות.[78]

הרמב״ן כאן חולק על הרמב״ם שמנה במניין מצוותיו את מלחמת שבעת עממים ולא מנה את מלחמת כיבוש הארץ כמצווה בפני עצמה, ודעת הרמב״ן היא כי יש מצוה בפני עצמה לכבוש את ארץ ישראל. הרב יהושע וייצמן, ראש ישיבת מעלות ומתלמידיו של הרב צבי יהודה הכהן קוק מסביר:

ונראה, כי שורש המחלוקת בין הרמב״ם לרמב״ן במצוות כיבושה של ארץ ישראל נעוץ בשורש הבנת המושג מלחמה, שכפי שמתברר נחלקו בזה הרמב״ם והרמב״ן. מכמה מקומות בדברי רמב״ן למדנו, כי העניין היסודי של המלחמה הוא לכבוש ארץ, וזהו המושג הבסיסי של המלחמה.[79]

גדי טאוב מראה בספרו את הפער בין הרב קוק האב לרב קוק הבן שבא לידי ביטוי באופן שבו הסתמכו על דבריו של הרמב״ן. אצל הרב קוק האב לא מובאת כמעט התייחסות למצוות יישוב

---

[76] ח׳ דרוקמן, ״הקדמה״, בתוך י׳ הגר לאו, **החיל והחוסן**, (אור עציון, תשמ״ט), עמ׳ ט.
[77] י׳ אריאל, ״חרבות ואתים״, **תחומין ד**. (גוש עציון: צומת, תשמ״ג)
[78] השגות הרמב״ן על ספר המצוות לרמב״ם. מצווה ד
[79] י׳ וייצמן, **מצות המלחמה**, ארץ חיים - עיון בענייני ארץ ישראל קדושתה, תורתה ומצוותיה.(מעלות, תשס״א) עמ׳ 16-18

הארץ המובאת ברמב"ן לעומת הרב קוק הבן שהפך אותה ל"דרגת ציווי עליון, שלא לומר הציווי העליון בה"א הידיעה, והבסיס לאורח חיים שלם".[80]

האידיאולוגיה הזו סחפה בצורה בלתי רגילה את החברה הדתית לאומית, והציונות הדתית ברובה הגדול אימצה אותה.[81] בעקבות כך הפך השירות הצבאי להיות אתוס חשוב ומשמעותי בתפיסת העולם הציונית דתית, כך שבני הציונות הדתית משתלבים בכל שנה בכל המסגרות והיחידות הצה"ליות באחוזים גבוהים.[82] השירות הצבאי נתפס כמשהו דתי ולא רק כפעולה הכרחית לשמירה על ביטחון. ברגע שהצבא הפך להיות קדוש ובעל ממד מטאפיזי, הוא מהווה חלק מהיכולת להיות שותף להתרחשות האלוקית. במילים אחרות ניתן לומר, כי העלאתו של השירות הצבאי ממעמד בסיסי של שירות חיוני וטכני למעמד גבוה של מצווה וחלק ממימוש הצו האלוקי בעולם, נותנת לו מקום מרכזי בקרב ציבור השואף לקיים מצוות. העובדה שגם נוספה למצווה זו משמעות רוחנית משיחית רק הגבירה את אווירת ה"רוממות" שבשירות הצבאי, ויצרה את האתוס המושרש כיום היטב בקרב כלל הציונות הדתית הרואה בצה"ל ערך מקודש כמעט.[83] לוביץ מצייר מציאות זו על ידי שני דימויים:

> את התמורה שחלה במעמד הצבא בציונות הדתית אפשר להמחיש בביטוי מייצג מן ההיבט הסימבולי ובביטוי אחר מן ההיבט הפוליטי. בהיבט הסימבולי דומה שתמונת החייל החובש כיפה ונושא נשק, וביתר הבלטה- מתפלל כשהוא עטוף בטלית ונשקו עליו, נהפכה לתמונה קלאסית מייצגת של הציבור הדתי האידאלי במיטבו. בהיבט הפוליטי המפלגה המייצגת את הציבור הציוני דתי בחרה בראשית שנות האלפיים להעמיד בראשה אדם שהגיע משדרות הקצונה הבכירה בצה"ל (אפי איתם), מה שאין כן בתשעים שנותיה של הציונות הדתית עד אז, שמנהיגיה באו מתחום הרבנות, העיסוק הציבורי או מתחום החינוך...[84]

יגיל לוי מנתח מבחינה סוציולוגית את המוטיבציה של הציבור הדתי לאומי להשתלב במערכת הצבאית,[85] וניתן לראות בזה תמונה משלימה לתמונה הרוחנית תורנית שאותה תיארנו עד כה. לוי מצביע על כך שהמהפכה הצבאית בקרב בני הציונות הדתית נגרמה משתי סיבות מרכזיות.

---

[80] ג' טאוב, עמ' 55-52.

[81] על האופן שבו הפכה האידיאולוגיה של ישיבת מרכז הרב להיות מעצבת בקרב כלל הציונות הדתית ניתן לקרוא בספרו של יאיר שלג בו הוא מתאר את התהליך שהובילה ישיבת מרכז הרב שעיצבה את דמותו של הציוני הדתי משנות ה70.
י' שלג, עמ' 38-37.

[82] שלג, עמ' 72-69.

[83] מ' שפירא יונגר, שם. עמ' 17.

[84] לוביץ, שם. עמ' 134.

[85] י' לוי, **צבא אחר לישראל – מיליטריזם חומרני בישראל**. (תל אביב: ידיעות אחרונות. 2006)

הראשונה אידיאולוגית-דתית ועל פיה ההשתלבות בדרגות הקצינה הזוטרות והבכירות מאפשרת לקצינים הדתיים להשפיע באופן יומיומי על הלך הרוח הרעיוני והרוחני בצה"ל. הסיבה השנייה היא פוליטית. כאמור, הצבא משמש סוכן חברות לחברה האזרחית, והבנה זו הובילה בקרב קובעי הדעה בציונות הדתית לעידוד להשתלבות בצה"ל מתוך רצון להשתלבות עתידית בתפקידי מפתח אחרים. השילוב באמצעות הזרוע הצבאית היא הדרך הפשוטה להיכנס למערך קבלת ההחלטות בדרגים הפוליטיים האזרחיים.

מקומו המרכזי של הצבא בציונות הדתית מעלה בחדות יתרה את השאלה בדבר מקומן של הנשים בחברה זו. הדרת נשים מדבר מה שהפך לערך כה מרכזי היא כמובן בעלת משקל רב. אבל כדי לבדוק שאלה זו יש טעם, ראשית לכל, לבחון את יחסה הכולל של הציונות הדתית למקומן ולמעמדן של הנשים.

מקומה של האישה בציונות הדתית

מאז 1980 נראה כי נשים בקרב הציונות הדתית עוברות שינויים משמעותיים בכמה תחומים בעת ובעונה אחת.[86] דבר זה קשור לתופעה רחבה של שינויים במעמד האישה בעולם, אך נובע גם משינויים באידיאולוגיה הדתית לאומית שהתהוותה בארץ בשלושים השנים האחרונות.

בעולם המסורתי היהודי ישנה הבחנה מגדרית ברורה. בעוד הגברים לומדים תורה באופן מעמיק ויסודי, למדו הבנות בדרך כלל, את ההלכות הקשורות בחיי היומיום של נשים (שבת, כשרות וצניעות).[87] הן גם למדו ברוב המקומות לקרוא ברמה גבוהה מה שהעניק להן מיומנויות וכישורים נדרשים לפרנסה ולהתנהלות חברתית יומיומית. רובד נוסף של הכשרת התלמיד לעמדות הנהגה וניהול וכן לסמכות בעניינים שברוח, לא היה קיים במערכת החינוך של הבנות. לא העניקו לבנות רובד זה משום שהיה מובן מאליו שחוץ ממקרים יוצאים מן הכלל נשים לא תמצאנה בעמדות הנהגה, זאת בגלל מה שנחשב כחולשתן המוטבעת בטבע בריאתן או מפני שהדבר נראה כנוגד את הסדר הציבורי התקין.[88] השכלה מסוימת והגנה פיזית ניתנו לה לאורך כל הדורות אלא שמקומן הציבורי ותפקידה בתוך המערכת החברתית לאורך השנים נתפס כנחות או כמוגבל אל ד' אמות

---

[86] ד' שוורץ וי' באומל שוורץ, "אקדמות לחקר מעמד האישה וזהותה בתנועה הציונית דתית". בתוך: ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ודב שוורץ (עורכים). **סוגיות בחקר הציונות הדתית, התפתחויות ותמורות לדורותיהן,** (רמת גן: אוניברסיטת בר אילן 2012) עמ' 319.

[87] י' קירש. "מעמד האישה בחברה הציונית דתית- מאבקים והישגים". בתוך: אשר כהן (עורך), **הציונות הדתית: עידן התמורות**. (ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ד). עמ' 386.

[88] נ' כהן, "האישה הדתית, המשכיות וחידוש". בתוך: ע' ברהולץ (עורך). **דרך ארץ דת ומדינה**. (ירושלים: משרד החינוך 2007) עמ' 175.

הבית. ביטוי להתייחסות מגדרית זו ניתן למצוא בברכת "שלא עשני אישה" הנמצאת בסידור התפילה. חגי בן ארצי מעיר בעניין זה:

> במסורת היהודית יש התייחסויות שונות למעמדן של הנשים, וניתן לראות לאורך ההיסטוריה איך התפיסה המקובלת באותה תקופה ביחס לנשים השפיעה גם על האופן שבו היהדות התייחסה לנשים ביחס לסוגיות שונות. עם תחילתה של העת החדשה והעלאת המודעות ביחס למעמד האישה בחברה צפו ועלו מספר נושאים שבהם המסורת היהודית בוחנת את עמדתה בעניין. סוגיה אחת שמאפיינת את המתח היא הברכה שנמצאת בתפילה ואומרים אותה בכל בוקר "שלא עשני אישה". ברכת "שלא עשני אשה", שנאמרת בברכות השחר, היא אחת הברכות הבעייתיות ביותר בסידור, שהרי היא משקפת לכאורה את תפיסת האשה כנחותה מן הגבר. כך גם הבין את רוח הברכה אבודרהם[89], שכותב בפירושו על ברכת "שעשני כרצונו", שהיא הברכה שהאשה מברכת: "והנשים נוהגות לברך במקום 'שלא עשני אשה' - 'שעשני כרצונו', כמי שמצדיק את הדין על הרעה הבאה עליו". וכן גם בעל "הלבוש" בפירושו על הסידור: "שאע"פ שיש לה מעלה וחשיבות, מ"מ אינה חשובה כמו הזכרים בישראל". שתי הברכות נתפסו איפוא כמשלימות זו את זו: הגבר מתפאר בכך שאינו אשה, ואילו האשה משלימה עם מעמדה הנחות. בעידן של תפיסה שוויונית של האשה לא רק מבחינת תפקידיה אלא בעיקר מבחינת ערכה, יש המתקשים לקבל ולהזדהות עם ברכות אלה.[90]

לאורך עשרות השנים האחרונות ניתנו מספר פירושים לברכה זו וניתנו משמעויות רבות לאופן שברכה זו מבטאת את מקומה של האישה בעולם היהודי[91]. גישות מסוימות ראו ברעיון ובמשמעות הקיימת בברכה מוקד להזדהות וליצירת דפוסי חיים המתאימים לרעיון זה ועל ידי כך הגדירו את עולמה של האישה כשונה מעולמו של הגבר על היתרונות והחסרונות שבכך. ואילו גישות אחרות בשנים האחרונות הרגישו קושי מול נוסח הברכה וניסו להציע תחליפים כפי שמביא הרב חיים נבון:

> לאור ההכרה הבסיסית בשוויון בין איש ואישה לפי היהדות, ראוי לשקול בכובד ראש הצעות לשינוי מתון בנוסח הברכה "שלא עשני אשה". הבסיס לנוסח הברכה הוא פטור הנשים ממצוות עשה שהזמן גרמן... גברים מברכים על כך שזכו לקיים מצוות רבות. אך בסופו של דבר ניסוח הברכה יוצר רושם של עליונות הגבר על האישה, זהו רושם שגוי,

---

[89] פרשן תפילות מהמאה ה-14 בספרד המובא לעיתים רבות בספרי ההלכה השונים.

[90] ח' בן ארצי. "ברכת "שלא עשני אישה". **אקדמות, ד.** (ירושלים: בית מורשה, תשנ"ח) עמ' 129.

[91] תמר רוס מראה איך הפירושים השונים שניתנו לברכה זו מקבילים להשקפות השונות על מעמד האישה באורתודוכסיה היהודית לאורך השנים. ת' רוס. **ארמון התורה ממעל לה,** (תל אביב24: עם עובד, 2007) עמ' 97-91.

ועלינו לקעקעו... אם גדולי חכמי ישראל יצליחו להסכים על שינוי מתון בנוסח הברכה, הדבר יביא תועלת רבה בביעור שיבוש רעיוני מסוכן. מתקבלת מאד על דעתי הצעתו המתונה של הרב שלמה ריסקין, שהגברים יברכו: "שלא עשני אישה ועשני כרצונו", והנשים יברכו: "שעשני כרצונו ולא עשני איש". הצעה זו נראית סבירה מבחינה הלכתית ורעיונית כאחד. ואולם, כפי שכתב הרב ריסקין עצמו, שינוי כזה צריך להתקבל על דעתם של גדולי חכמי ישראל. שינוי עצמאי של נוסחות התפילה עלול להפוך אותנו לכת מתבדלת.[92]

בדברים אלו ניתן לזהות מצד אחד 'אי נוחות' אל מול נוסח הברכה והיחס שיוצא ממנה כלפי הנשים, ומצד שני הבנה שמרנית שתהליכים ושינויים ביהדות הם איטיים ואין לעשותם בפתאומיות. מבחינת השקפת העולם יש כאן קריאה להתייחסות אחרת למקומן של הנשים אך השינוי בפועל של נוסח הברכה יצטרך להמתין מעט. סוגיה זו היא דוגמא למתח בין היהדות המסורתית לתנועה הפמיניסטית ושינוי במעמדן הנשים.[93] גם סקירה של יחס הציונות הדתית למעמד האישה באופן כולל מראה תמורות ושינויים רבים בשנים האחרונות וניתן לזהות בה מתחים רבים בין שמרנות וחדשנות, מסורתיות ופתיחות לתהליכים תרבותיים המתרחשים מסביב. סוגיית זכות הבחירה לנשים, למשל, היתה זירה להתמודדות עם סוגיות אלה.

כבר בראשית דרכה אימצה תנועת 'המזרחי' כמה מעקרונות האסכולה הליברלית המודרנית ובראשם השיטה הדמוקרטית ושוויון האישה.[94] לפני קום המדינה התנהל ויכוח בין אנשי 'המזרחי' לציבור החרדי בשאלת זכות בחירה לנשים, וראשי המזרחי סברו כי יש לתת לנשים זכות לבחור ולהיבחר למשרות ציבוריות, זאת בניגוד לדעתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שלימים נהיה מזוהה עם הציבור הציוני דתי.[95] בבחירות לאספת הנבחרים ב–1920 סברו הרב קוק ורבנים אשכנזים אחרים שאסור לתת זכות בחירה לנשים. נימוקו של הרב קוק הסתמך על הפסוק "כל כבודה בת מלך פנימה" ולשיטתו נשים, בהתאם לאופיין, אינן צריכות לעסוק בפעילות ציבורית. אך בינואר 1926, התקיימה אספת הנבחרים שבה השתתפה גם מפלגת נשים, והוכרה זכות הבחירה לנשים. החרדים הגיבו בפרישה מכנסת ישראל ופילגו אותה, ואילו תנועת ה"מזרחי" החליטה שהיא

[92] ח' נבון. **גשר בנות יעקב – מעמד האישה בהלכה, בין עבר לעתיד .** (ירושלים: ידיעות ספרים. 2011) עמ' 86-85.
[93] חנה קהת בוחנת מתח הקיים בכלל בין דת ופמיניזם, ובפרט יהדות ופמיניזם ומציגה את השינויים וההתפתחויות בתחום. ח' קהת, **פמיניזם ויהדות,** (תל אביב: משרד הביטחון, 2008). עמ' 15-13, 210-197.
[94] י' קירש. עמ' 387-386.
[95] א' שגיא, **'ציונות דתית בין סגירות לפתיחות'**. בתוך: א' שגיא, ד' שוורץ, י' שטרן (עורכים), קובץ יהדות פנים וחוץ-דיאלוג בין עולמות, (ירושלים: מגנס, 2000).

נשארת עם הישוב החדש ולמעשה תומכת בזכות הבחירה לנשים.[96] ויכוח זה נתפס בעיני הצדדים כ'מאבק על דמות הישוב היהודי בארץ ישראל', כאשר האורתודוכסים היו נאמנים למסורת בעניין זה הנוהגת לפי הכלל של 'כבודה בת מלך פנימה' ואילו הסתדרות העובדים ומפלגת הפועלים חרתו על דגלן את שוויון המינים. המזרחי, בסיטואציה זו נאלצו לנקוט עמדות דו ערכיות ומשתנות כדי לשמור על המתח בין שתי הגישות,[97] אך בסופו של דבר כאמור תמכו באפשרות של נשים לבחור ואף להיבחר במוסדות השונים.

תהליך השינוי המשמעותי במעמד האישה שהתרחש בעשרות השנים האחרונות בקרב הציונות הדתית הוא תוצאה של מספר גורמים: השפעות התנועות הפמיניסטיות בעולם שאתגרו את התפיסה המסורתית בדבר מקומה של האישה. מסגרות כגון בני עקיבא, שירות לאומי ושירות בצה"ל בהן תפסו נשים דתיות עמדות של מדריכות, רכזות ומפקדות, ויצרו שינוי בהיררכיה המגדרית המסורתית. בנוסף לכך, הרצון להיות חלק מהאמונה הדתית הביא לדרישה ללימודי קודש גם לנשים, השכלה שנשים רכשו במשך השנים.[98] כמובן שתהליכים אלו נתקלים בהתנגדויות במשך השנים וישנו שיח מתמיד בתוך החברה הציונית דתית ביחס למקומה של האישה בתחומי ההשכלה, לימודי התורה, תפקידה במשפחה והשתלבותה בהיררכיה הציבורית.[99]

בתחום המשפחה, ניתן לזהות שינוי של המצב המסורתי שהיה נהוג במשפחה הדתית טרום המהפכה הפמיניסטית, שינויים הבאים לידי ביטוי במספר נושאים: הגדרת תפקידים של נשים וגברים בתחומי הזוגיות והנישואין, הכנסת שינויים בחלוקת התפקידים המסורתיים בנושאים דתיים בתחום המשפחה ואף עריכת שינויים בטקסי הנישואין והמשפחה.[100] דוגמא לשינוי בתחום זה ניתן לראות בתופעה המכונה כיום "רווקות מאוחרת" והדיון שמתנהל בציבור הדתי לאומי סביב סוגיה זו. בחברה המסורתית המתייחסת לתא המשפחתי כאל ערך חשוב ושבה כל בחורה היא "בתו של", וכל אישה היא "רעיה של", מנסות הבנות שעזבו את הבית ושכרו דירות לעצמן לחדש נורמות חברתיות מתוך עמדה של עצמיות ועצמאות.[101] ניתן להצביע על שינוי הדפוס המגדרי המסורתי

---

[96] ד' מלמד, **קול אישה בקלפי**. מתוך מוסף 'שבת' של מקור ראשון. 5.2.2016

[97] א' שפירא, "היסטוריה מדינית של היישוב, 1939-1918". בתוך: **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי, חלק שני**. עורכים: משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן, (ירושלים: מוסד ביאליק, 1995). עמ' 7-5.

[98] קירש. שם.

[99] א' אילני, עמ' 77-76.

[100] מ' שיר אל, "אישה משפחה וחברה בתהליכי שינוי- מחסומים ופירוקם". בתוך: מרגלית שילה (עורכת), **להיות אישה יהודייה- דברי הכנס הבינלאומי השני: אישה ויהדותה**, (ירושלים: 2003), עמ' 237-228.

[101] שוורץ ובאומל- שוורץ, עמ' 325.

בתחום זה ולראות שאיפה לשילוב עשייה דתית ומקצועית בנוסף לעשייה היומיומית וליתר שוויוניות בתפקוד המשפחה השוטף.[102]

תחום נוסף שניתן להצביע בו על שינוי הוא תחום החינוך. בשלושת העשורים האחרונים עבר מסלול זה כמה שינויים שמקורם בהגדרה חדשה שניתנה לתפקיד שהצעירה הדתית לאומית הייתה אמורה למלא בחברתה.[103] אם לאורך השנים הדגש היה להכשיר את הבנות לקחת חלק בפעילות הכלכלית של המשפחה ולהיות אימהות המחנכות בצורה ראויה את הדורות הבאים,[104] הרי שבשנים האחרונות קמו אולפנות רבות בחינוך העל יסודי אשר שמות לעצמן כמטרה לימודים תורניים מרובים ומגוון רב של לימודים כללים ברמה מוגברת.[105] בנוסף לכך, קמות מדרשות ללימוד תורה במסגרת על יסודית שמספרן הולך וגדל, ובהן לומדות בנות בוגרות תיכון ובוגרות שירות לאומי או צבאי את "ענפי התורה" השונים.[106] המדרשה הראשונה קמה בשנת 1977 כאשר הרב חיים ברוונדר נענה לבקשת ארבע סטודנטיות בארה"ב ופתח את מדרשת "ברוריה", שהפכה למדרשת "לינדנבאום". בסוף המאה העשרים כבר הפכו המדרשות לחלק מקובל מחינוכה של בת הציונות הדתית, וכיום על פי אתר פורום המדרשות ו ישנן כ-25 מדרשות מוכרות.[107] במבט לאחור נראה כי המדרשות סימנו את תחילת המהפכה בדמותה של האישה הציונית דתית אך כיום הן התקרבו משמעותית לקונצנזוס.[108] תופעה זו מעידה על שינוי מובהק בגישה, מתפיסה הרואה בהשכלת האישה כלי בסיסי להתנהלות בעולם ולחינוך הילדים, לתפיסה הרואה באישה דמות משמעותית הלוקחת חלק בחיי הרוח והעשייה בחברה ולשם כך היא זקוקה להשכלה מקצועית ותורנית ברמה גבוהה.[109]

גם היחס למקומה של האישה הדתית לאומית כמנהלת ומובילה בעשייה החברתית הוא חידוש של הזמן האחרון ואף הוא נוגע ישירות לנושא של עבודה זו. בעבר התפיסה הייתה שלנשים אין מקום

---

[102] בלהה אדמונית, עמ' 290.
[103] שוורץ ובאומל- שוורץ. עמ' 322.
[104] בלהה אדמונית, עמ' 288.
[105] מ' דגן, "החינוך הממלכתי דתי: הגישות התפתחותן וישומן", א' פלד (עורך), **יובל למערכת החינוך בישראל**, (ירושלים: משרד החינוך, תשנ"ט) עמ' 1011- 1023.
[106] מ' פיוטרקובסקי, "חשיבות לימוד גמרא ומקורות פסיקת ההלכה על ידי נשים בדורנו". בתוך: **זהו(ת) החמ"ד, מאה שנים לחינוך הציוני דתי**. לילך רוזנברג- פרידמן, יצחק ש' רקנטי. (עורכים). (ירושלים, 2011). עמ' 298.
בהמשך המאמר היא אף מציינת את תופעת הטוענות הרבניות כחלק משינוי במקומה של האישה בחברה וראה בסוגיה זו גם אצל י' קירש, עמ' 399-398.
[107] ראה; <http://www.midrashot.net/list.asp> : פורום המדרשות התורניות לבנות, **תורה לשמה: מדריך המדרשות לבנות**. (תשס"ה).
[108] רוסמן סטולמן, עמ' 174-173.
[109] חלק גדול מהשינויים המתוארים כאן צמחו "מלמטה למעלה". כלומר, השטח יצר חלק מהמסגרות וכפה על ההנהגה להשתלב בשינויים אלו. לענייננו אנו רוצים להצביע על השינויים ומקומן של הנשים היום בחברה הציונות דתית ופחות להתמקד באופן שבו נעשו השינויים. וראה בסוגיה זו: ת' רוס. "המרד הקדוש של האישה הדתית לאומית כגשר בין הלכה לדמוקרטיה". בתוך: א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית, ג:היבטים רעיוניים**, (רמת גן: תשס"ג) עמ' 456-447.

הן הנהגה רוחנית והן הנהגה ציבורית ונשללת מהם הזכות להחזיק במשרות של שררה.[110] ניתן לראות זאת ממבט מיקרו של ועדי עובדים, ועדי בית, ועדי בית כנסת, ועד לסוגיות מאקרו כגון האפשרות לבחור ולהיבחר לכנסת, לעיריות, ולתפקידים אחרים הן במסגרת המדינה והן בעולם הרוח.[111] בסוגיות נוספות של מקומות הנהגה ציבוריים לנשים הן בהנהגות של יישובים שונים ובעיקר בהנהגות הקשורות לעולם ההלכתי, עדיין ישנם מאבקים שונים בתוך המגזר הדתי לאומי,[112]אך ניתן לומר כי בקרב כלל הציונות הדתית יש מגמה של כניסת נשים לתפקידי הנהגה שונים, הן במערכות ציבוריות והן בשדה הפוליטי[113]. אריאל פיקאר טוען כי הציונות הדתית בהקשר הזה אימצה דפוסים של הציונות הליברלית ונתנה אפשרות לנשים במשך השנים להיות חלק מהמערכת הפוליטית,[114] אך עם כל זאת אנו רואים כי בין 1981 עד 2003 לא כיהנה אף חברת כנסת במפלגה דתית.[115] מאז 2003 יש עלייה בתחום וכיום מכהנות ארבע חברות כנסת דתיות, אך ישנם כיוונים שונים בתוך המרחב הציוני דתי ביחס לגבולות ולהשלכות של סוגיה זו.[116]

יורם קירש מציג את השינויים כך:

> אנו צופים בשנים האחרונות שינויים שהולכים ומתפתחים במעמד האישה בציבור הציוני דתי. נשים דתיות לומדות באוניברסיטאות ואחר כך יוצאות לעבודה ותופסות מקום חשוב בחיי החברה והכלכלה... העצמאות הכלכלית, ההשכלה האקדמית והידע התורני שרוכשת האישה הדתית במהלך חייה מעודדים אותה למעורבות רבה יותר בפעילות ציבורית ופוליטית... הנשים הדתיות מכירות היום בכוחן ומעלות תביעות לשוויון גם במרחב ההלכתי... [117]

מחקר של נאמני תורה ועבודה בתחום מגלה כי "בקרב בוגרות שנתון 1996 בחינוך הממלכתי-דתי 5.8% המשיכו ללימודים במכללות אקדמיות, לעומת 20% בקרב בוגרות שנתון 2004, כמעט פי שלושה וחצי".[118] שינויים אלו, גם אם הם לא מתרחשים בכלל הצינות הדתית מאתגרים באופן

---

[110] ת' רוס. **ארמון התורה ממעל לה,** עמ' 56-55.
[111] נ' כהן, עמ' 174.
[112] דוגמא בולטת לכך היא מאבקה של לאה שקדיאל להיבחר להיות חלק ממועצה דתית. וראה על כך אצל י' קירש, עמ' 403-400.
[113] קהת, שם.
[114] א' פיקאר, **מדינת היהודים, על נשים במערכת הבחירות**. בתוך: דברים אחדים, 29. (ירושלים: מכון שלום הרטמן, 2015).
[115] שביט בן אריה כותב כי לפני כן הייתה אישה אחת כל פעם שכיהנה כחברת כנסת, אך מ1981 תמיד שוריינה אישה במקום לא ריאלי. ש' בן אריה, **יהודית ודמוקרטית- נשים בישראל, דת והמאבק על הזכות לבחור ולהיבחר**. מתוך הבלוג של שביט בן אריה, 2012.
[116] אפשר לזהות מתח זה בין המצדדים בארגון "קולך" לבין תומכי "בנין שלם". שוורץ ובאומל- שוורץ, עמ' 326.
[117] קירש, עמ' 419
[118] א' פינקלשטיין, **השתלבות בוגרי החינוך הממלכתי דתי בהשכלה הגבוהה**, (ירושלים: נאמני תורה ועבודה, 2014). יש לציין כי הנתונים הנ"ל מדברים דווקא על מכללות אקדמיות אבל במחקר מופיע נתוני עלייה גם בכלל ההשתלבות בהשכלה הגבוהה.

תמידי את ההנהגה הציונות דתית ואת יחסה לסוגיות שונות הקשורות למקומה של האישה. גם סוגיית גיוס הנשים קשורה במובנים מסוימים לאופן שבו הציונות הדתית תופסת את מקומה ותפקידה של האישה, ועל כן אנו נבחן איך השינויים המתוארים לעיל משפיעים גם על יחסה של הציונות הדתית לשאלת גיוסן של הבנות לצה"ל.

פרק ב

תמונת המצב בשטח

נתוני גיוס בקרב בנות דתיות

במחקר של לוטן וורגן הן מביאות את נתוני גיוס הבנות הדתיות עד שנת 2005 :

שנת גיוס	מספר המתגייסות	מספר בוגרות בתי הספר התיכוניים בפיקוח ממלכתי דתי	שיעור המתגייסות מקרב הבוגרות באותה שנה
2000	1,694	6,840	24.8%
2001	1,536	6,685	23.0%
2002	1,570	6,940	22.6%
2003	1,606	7,171	22.4%
2004	1,634	7,544	21.7%
2005	1,581	7,465	21.2%
סה"כ	9,621	42,645	22.5%

*על פי "שירות בנות דתיות בצה"ל : תמונת מצב ומדיניות מערכת החינוך", הכנסת – מרכז המחקר והמידע, (2007), עמ' 3.

הלוח מציג ירידה הדרגתית קטנה באחוז הגיוס הבנות לצבא מ-21.1% עד 24.8% מקרב בוגרות החינוך הממלכתי-דתי. בדיון שנערך בוועדת הכנסת בנושא טען הרב מיכאל מלכיאור כי יש לסייג את ממצאי המחקר : "בסטטיסטיקה של מרכז המחקר והמידע של הכנסת... כלולים כל בתי הספר

החרדים. הסטטיסטיקה כאן לא כוללת את בוגרי המדרשות עם עוד 211 בנות".[119] הרב מלכיאור מפנה לטענת החוקרים המוזכרת בטבלה שהציגו כי "חלק מבוגרות בתי-הספר התיכוניים מתגייסות לשירות צבאי לאחר שנת סיום לימודיהן (עקב דחיית שירות או במסגרת מחזור גיוס מאוחר יותר) ולכן אינן נכללות בחישוב שיעור המתגייסות באותה שנה", וטוען כי מספר הבנות הללו עולה בכמה מאות. ניתן לשער כי כמות הבנות במדרשות כמו ברוריה, עין הנצי"ב, באר ומגדל עוז, שמתגייסות לצה"ל לאחר לימודן במדרשה עומד על כ-150 בנות, אך הרב מלכיאור טוען כי מלבד בנות המדרשות ישנן עוד 150 בנות כאלה שלא מופיעות בנתונים, ונראה שבכך הוא מתכוון לכמות בוגרות החמ"ד הלומדות להערכתו במכינות קדם-צבאיות.

פינקלשטיין מתאר את ההתפתחות במגמה זו לאחר שנת 2005 וטוען שעל פי נתונים של אכ"א, מאז שנת 2005 חלו תנודות משמעותיות בכמות המתגייסות. החל מ-2005 חלה ירידה הדרגתית בכמות המתגייסות עד שב-2008 הגיעה כמות המתגייסות לכ-1300, ואילו החל מ-2008 ישנה שוב עלייה משמעותית בכמות המתגייסות עד שבשנת 2010 עמדה כמות המתגייסות שוב על כ-1500.[120] לטענת עירית צווייג מעמותת 'אלומה', הירידה החל משנת 2005 משקפת את השפעותיה של תכנית ההתנתקות שגרמה לירידה במוטיבציה של הבנות הדתיות לשירות הצבאי, במיוחד לאור העובדה שצה"ל הורה לרבות מהבנות הדתיות להשתתף באופן פעיל בפינוי. העובדה שמספר שנים לאחר ההתנתקות אנו רואים שוב עלייה בכמות ובאחוז המתגייסות יכולה להצדיק את טענתה של צווייג. הנתונים שמציג הצבא שונים קצת מהנתונים הנ"ל, ומראים שבין שנת 2010 ל-2013 הייתה עלייה של 73% בגיוס הדתיות לצבא.[121] על פי דבריה של תא"ל רחל טבת-ויזל, יועצת הרמטכ"ל לענייני נשים בכנס "בת חיל" בנובמבר 2014 לעידוד גיוס בנות דתיות לצבא "בכל שנה חלה עלייה של מאות בנות דתיות אשר בוחרות לשרת בצה"ל"[122]

אטינגר טוען כי בין 2010 ל2014 הוכפל מספר הנשים הדתיות, בוגרות החינוך הממלכתי דתי. מ-935 לפני חמש שנים ל-1830 ב2014. על פי ההערכות זהו כרבע מכלל השנתון. "שיא חסר תקדים, סמוי וכמעט בלתי מדובר".[123] ניתן לראות תמונה של הנתונים הנ"ל בטבלה הבאה:

---

[119] מובא אצל פינקלשטיין. עמ' 38.
[120] שם, עמ' 39.
[121] מתוך אתר צה"ל. **בת חיל: מגמת עלייה בגיוס בנות דתיות לצה"ל**.
http://www.idf.il/1133-21502-HE/IDFGDover.aspx 2015
[122] י' אטינגר, "נשים דתיות בצריח: המרד באורתודוכסיה מגיע לצה"ל". **אתר 'הארץ'**. 23.09.2015.
http://www.haaretz.co.il/magazine/orthodox/.premium-1.2735155
[123] שם

כהמשך לתיאור מגמה זו מצביע אטינגר גם על המגוון ממנו מגיעות הבנות:

"בעוד שבשנת 2013 המתגייסות לצה"ל באו מ–213 בתי ספר ואולפנות שונים הנבדלים זה מזה בפרופיל הדתי והחברתי, בשנת 2014 הגיע מספר המוסדות שבוגרותיהם מתגייסות ל–289. זוהי עלייה של כמעט 36% בתוך שנה אחת."

גם פרופיל המתגייסות, על פי אטינגר עובר שינוי בשנים האחרונות:

> בניגוד לעבר, לצבא מגיעות בוגרות של אולפנות ותיכונים איכותיות יותר, שלא לומר האיכותיות ביותר. והן גם דתיות יותר. פעם הבחורות האיכותיות היו הולכות לשירות אזרחי, ומי שנחשבו 'מקולקלות' וחפיפניקיות הלכו לצבא. היום האיכותיות מגיעות גם לצבא.[124]

אטינגר רואה במאמץ שהצבא עושה בהתאמת מסגרת לבנות הדתיות בשירות את אחד הגורמים המשפיעים על המוטיבציה של נשים להתגייס לצה"ל, ולפיכך על שיעורי הגיוס שלהן. כלומר, קריטריון מרכזי בבחירה של בנות להחליט על אופציית השירות הצבאי הוא עד כמה הן מעריכות שתהיה להן אפשרות לשרת שירות משמעותי ולקבל יחס שוויוני המכבד את זהותן הדתית ומאפשר

[124] שם

להם לשמור על אורח חיים כזה במשך השירות הצבאי.[125] גם רותם פסו טוענת כי מגמה זו קשורה למתן מענה לצורכיהן הייחודיים של הבנות הדתיות בצבא והתכניות המותאמות להן שהתגבשו בתקופה האחרונה בצבא.[126]

מנכלי"ת ארגון 'אלומה', יפעת סלע מראה נתונים על מספר פונות לעמותת 'אלומה' לבקש סיוע, וניתן לראות כי בין השנים 2003- 2011 יש גידול הדרגתי וקבוע במספר הפונות. כאשר בשנת 2003 מספר הפונות הוא 327 וב-2011 הוא מגיע כבר ל-1,511[127]. מבין הפונות לעמותה, כ70% מתגייסות לאחר מכן לצה"ל על פי דבריה של סלע וניתן לראות כאן מגמת עלייה בכל הקשור לגיוס בנות דתיות לצבא ולעזרה הניתנת להן. כמובן שנתונים אלו עוסקים רק בבנות הפונות ל'אלומה' ולא בכלל הבנות הדתיות המתגייסות, על כן לא ניתן להשליך נתונים אלו ולהצביע על מגמה כוללת אבל בהחלט ניתן לראות בנתונים אלו אינדיקציה על הצורך ההולך וגובר של בנות דתיות הבוחרות להתגייס בעזרה ותמיכה. נתונים דומים ניתנו על ידי שרון בריק-דשן, מנהלת תכנית משרתות באמונה של 'אלומה', המצביעה על עלייה ברורה במספר הבנות המגיעות לכנס שמארגן הצבא לבנות דתיות לקראת שירות. על פי דבריה, בכנס האחרון שהיה בנובמבר 2015 המאורגן על ידי הצבא בשיתוף עם 'אלומה' היו כבר 1600 בנות לעומת 1400 בנות שהגיעו בשנה שעברה.[128]

יחס הצבא למתגייסות דתיות

בשנים האחרונות צה"ל עושה מאמץ גדול על מנת לתת מענה הולם לבת דתייה הרוצה להתגייס. בעקבות הגידול במספר המתגייסות החל מסוף שנות ה-90, נפתחו בשנים האחרונות מגוון רחב של מסלולי גיוס עבור החיילת הדתית: מסלול מורות חיילות של האגף לתרבות תורנית של משרד החינוך, מש"קיות הוראה, מסלולים ייעודיים בחיל המודיעין, שירות ייעודי כמדריכות גדנ"ע ומסלולים ייעודיים בחיל האוויר—כל אלה בנוסף לאפשרות להתגייס במסגרת הכללית למגוון התפקידים הפתוח בפני נשים בצה"ל.[129] מאז 2009 קיים בצה"ל מדור "בת חיל" העוסק בשירות של נשים דתיות - החל משלב המיון לצבא ועד לגיוס עצמו. מדור זה מופקד על איתורן של בנות פוטנציאליות ושיבוצן במסגרות המתאימות יותר לבת הדתייה לפי רצונה. במהלך המיון של

---

[125] כ' הבר ופ' שרביט ברוך. **שירות נשים בצה"ל, המשך התקדמות או נסיגה לאחור?**, (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. 2013) עמ' 25.

[126] ר' פסו, "**בקרקל, בטיס ובאמ"ן: עלייה בשיעור גיוס הבנות הדתיות לצה"ל**", אתר צבא ההגנה לישראל, 4.4.2012

[127] דיון בוועדה לקידום מעמד האישה ושוויון מגדרי בכנסת. 28.5.2014. פרוטוקול מספר 82.

[128] על פי נתונים שהתקבלו בשיחת טלפון עם בריק- דשן ב 15.12.15

[129] רוסמן-סטולן, **צבא ודת כמערכות תובעניות: צה"ל והציונות הדתית**. (רמת גן :אוניברסיטת בר אילן, 2006)

הצעירות עורך המדור כנס שבו מוסברים התהליכים שהן צפויות לעבור במהלך השנה, אופן שיבוצן והאפשרות להשתבץ בצמד יחד עם חברה טובה.[130] בשנים האחרונות צה"ל הבין שמדובר ב"מכרה זהב אנושי" ושכדאי להשקיע בגיוס הבנות הדתיות גם למסגרת כלל צה"לית, גם למסגרות המתאימות יותר לחיילת הרוצה לשמור על אורח חיים דתי מלא וגם ליחידות יוקרה כגון 8200, ממר"ם וקורס טיס.[131]

אחת ההשלכות של מדיניות החמ"ד לדעת הצבא, היא העובדה שהבנות הדתיות לא ממצות את כישוריהן בצבא ולא מגיעות לתפקידים יוקרתיים שיכולים להתאים להן. בדיון שנערך בכנסת בנושא "צה"ל והבת הדתית" בשנת תשס"ז (2008) האשים תא"ל נסים ברדה, ראש חטיבת תכנון ומנהל כוח אדם באכ"א לשעבר, את מדיניות החמ"ד כגורם המרכזי לכך:

> הבנות משרתות יותר במערך הפקידות והמנהלה וזאת מאחר שלצערי מערכת החינוך לא נותנת לנו להיכנס לבתי הספר, לא נותנת לנו להסביר לבנות את האופציה להתגייס לצה"ל, והאופציה הזו מתגלה להן די באיחור והן מגיעות לצבע לתפקידים שנשארו פנויים. אם הן היו מגיעות בתהליך הרגיל והמקובל, היינו מצליחים לשלב אותן על פי האיכויות שלהן ואז הכול היה פתוח בפניהן ושם הייתי יכול לעשות מהפיכה. אני אומר לכם באחריות מלאה שאם היו מאפשרים לי להיכנס לבתי ספר ולהסביר בצורה טובה, היינו מגיעים להיקף בנות הרבה יותר גדול וכמובן בתפקידים הרבה יותר משמעותיים. אני חושב שיש כאן איזושהי אמירה שכדאי שנצא אתה מהוועדה הזאת ונאפשר זאת.

צה"ל מלין בעיקר על כך שמדיניות החמ"ד מונעת ממנו לנצל בצורה מיטבית את כוח האדם שלו, כי הבנות בסופו של דבר מתגייסות בניגוד למדיניות החמ"ד אך בלי הכוונה ושיבוץ לתפקידים מתאימים. יש לראות האם נתוני הגיוס והעובדה שבנות החמ"ד בסופו של דבר מפסידות מחוסר הליווי שהוא יכול להעניק, יגרמו לראשי החמ"ד לשנות את מדיניותו או שיתמידו בה על אף המחיר שהן משלמות כדי לא לעודד בנות נוספות להתגייס.

---

[130] שפירא יונגר מביאה את דבריו של הרב צבי במברגר שמתריע בפני הציונות הדתית על כך ש"לא מזמן היה בתל אביב כנס גדול לעידוד הגיוס אצל בנות מהמגזר והגיעו יותר מאלף בנות דתיות. יותר ויותר בנות מתגייסות וחייבים להתעורר ולעשות עם זה משהו." שפירא יונגר, עמ' 4.

[131] אטינגר, שם.

פרק ג

עמדת החינוך הדתי לאומי ביחס לגיוס נשים

בפרק זה נבחן את המדיניות של החינוך הציוני דתי לסוגיית גיוס הבנות דרך תכניות הלימוד של החמ"ד בנושא ונעמוד על הפער שקיים בין מדיניות זו לבין מתרחש בפועל בבתי הספר לאורך השנים.

תחום המגדר בחינוך של בנות הלומדות בחמ"ד אינו נמצא במקום גבוה במודעותן של המתבגרות ביחס לזהותן הלאומית הדתית והאזרחית, וכמעט שאינו מטופל במסגרת של החינוך הפורמלי.[132] גם תכניות לחינוך חיי משפחה הנלמדות בחמ"ד אינן מתייחסות לשינויים הדתיים-חברתיים במעמד האישה,[133] ושינויים המהווים את מוקד המורכבות שלא הייתה קיימת בדורות הקודמים, כמעט ואינם נלמדים באופן שיטתי ומסודר. ועדת "תורת חיים" שהוקמה על ידי מנהל החמ"ד לשעבר שמעון אדלר, במטרה לבחון ולחדש את תכניות הלימוד במקצועות היהדות ובתוכם גם את היחס לנשים ותפקידן בהמשך החיים המליצה על מספר שינויים, אבל אלה לא יושמו בפועל. הצעות לתכניות חדשות בתחומי מגדר שאותן הציעה הועדה להכניס לתכנית הלימודים נתקלו בהתנגדות רבה,[134] כך שהתכניות הרשמיות של החמ"ד הנוגעות להכוונה של בנות לקראת המשך חייהן והאופן בו הן צריכות לנהוג בעתיד אינו עבר שינוי משמעותי בשנים האחרונות על אף השינוי המתבצע בפועל במעמדן של הנשים בחברה הציונית דתית, כפי שהראינו לעיל.

לאורך השנים, עמדתו הרשמית של החמ"ד, כפי שבאה לידי ביטוי בחוברות שהוא הוציא, הייתה שיש להכין את הבנות גם לשירות לאומי וגם לשירות צבאי. אך כשבוחנים את החוברות לעומק ניתן לראות באופן ברור כי ההכוונה של החמ"ד היא לשירות לאומי בלבד (למעט מסלולים ספציפיים במסגרת השירות הצבאי).

בהקדמה לחוברת שיצאה בשנת תשמ"ט (1989) שנקראה "לקראת שירות הבת" נכתב:

---

[132] ז' גרוס, (תשס"ג). "**תפקידיו החברתיים של החינוך הממלכתי דתי**", א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, (רמת גן: תשס"ג). עמ' 186-129.

[133] ב' סמט, "**תפיסות מחנכים דתיים בנושא "חינוך לחיי משפחה"**, עבודת דוקטור, (ירושלים: האוניברסיטה העברית. 2005).

[134] ב' אדמונית. "חינוך הבנות והבנים הדתיים, מבט מגדרי משפחתי". בתוך: **זהו(ת) החמ"ד, מאה שנים לחינוך הציוני דתי**. לילך רוזנברג- פרידמן, יצחק ש' רקנטי. (עורכים). (ירושלים, 2011) עמ' 292.

> כשלושים וארבעה אלף בנות, המשתייכות לציבור הדתי- לאומי, מילאו עד עתה את חובתן במסגרת השירות הלאומי, וכמספר הזה של בנות שרת במסגרות אחרות. בנח"ל, בישובים דתיים, כמורות חיילות ובשירות רגיל בצה"ל. נראה, שהשירות הפך לנורמה חברתית, בכל גווני הקשת של הציבור הדתי- לאומי, ומשתלבות בו מרבית הבנות....[135]

מתיאור זה ניתן לראות כי ה"שירות" כולל בתוכו גם את השירות הלאומי וגם מסגרת של "שירות רגיל בצה"ל". כלומר, חוברת זו תסייע בהכוונה של בנות לקראת "שירות" הן בשירות הלאומי והן בשירות הצבאי.

בהמשך החוברת נאמר כי: "חוברת זו נועדה לסייע למורה-המחנך להכין את הבת בשני מישורים:

- מידע על צורכי הקהילה מקבלת השירות ומגוון האפשרויות לבחירה
- הבהרת צורכי הבת והבנת התהליכים שבהם היא נתונה

מתוך הקדמה זו, נוצרת הציפייה לראות חוברת עם הפעלות העוסקות במגוון האופציות של השירות הלאומי והצבאי העומדות בפני הבת, והכנה ראויה לכלל האופציות. אלא שעיון בחוברת מראה שהיא עוסקת בתכנים של חסד, נתינה וקשיים סביב מסגרת השירות הלאומי (חסד ונתינה הם נושאים הקשורים באופן ישיר רק לשירות הלאומי ולא לשירות הצבאי. השירות בצבא קשור יותר לערכים של מחויבות ואחריות כלפי כלל החברה). באחת היחידות לדוגמא העוסקות בנתינה וקבלה מוצגות תמונות של בנות משרתות. התמונות כוללות שירות עם זקנים, עם ילדים חולים ועם חינוך מיוחד בלבד.[136] ביחידה אחרת העוסקת בדוגמאות שונות מן השירות, כל הדוגמאות הן מחיי השירות הלאומי,[137] (מעון יום לילדים, ליווי משפחה במצוקה, שירות בבית ספר, מדריכת של"ח והתמודדויות סביב דירת שירות לאומי).

ניתן לראות מכאן כי על אף הנאמר בהקדמה, המושג "שירות" לאורך כל החוברת מתייחס רק לאופציות השונות בתוך השירות הלאומי. כל ההפעלות והדוגמאות מוכוונות לכך ולא נותנות באמת מקום לאופציה אחרת. בחוברת יש יחידה הנקראת "מה יש בסל ההצעות?".[138] ביחידה זו מובאות אופציות שונות של שירות לאומי על גבי שמונה עמודים, המפרטים את התחומים השונים הקיימים בפני הבנות, אנשי הקשר האחראים בכל תחום ומעט הסבר ורקע כללי על האפשרויות הקיימות:

---

[135] ש' שרייר, חוברת של משרד החינוך והתרבות, המנהל הפדגוגי אגף הנוער, החינוך הדתי, **לקראת שירות הבת. חוברת הפעלה למורה למדריך ולמנחה**. (ירושלים: משרד החינוך, החינוך הדתי. תשמ"ט)

[136] עמ' 39-36

[137] עמ' 70-69

[138] עמ' 48.

חינוך, הדרכת נוער, שירותי בריאות, המשמר האזרחי- משטרת ישראל, קליטת עלייה, בתי אבות, מוסדות פנימיתיים, שירות בתי הסוהר, שירות בבתי המשפט ושירותי רווחה. כמו כן מוצעות לבנות אופציות של השתתפות בישובים חקלאיים ובקיבוצים.[139] לאחר מכן, על עמוד אחד בסוף מופיע "דף הסבר על התכנית להכשרת מורות חיילות דתיות, לשירות צבאי כמדריכות של"ח וחינוך חברתי בבתיה"ס על יסודי דתיים...".[140]

אופציה זו של שירות צבאי אכן נמסרת לבנות אך צריך לומר שהיא מוזכרת כאן בקיצור לעומת שאר האפשרויות, ובנוסף לכך היא מציגה אופציות מאד מצומצמות בתוך כלל השירות הצבאי. זהו בסופו של דבר שירות בתוך בתי ספר דתיים, ואופי השירות במסלול זה אינו שונה כל כך מאופי השירות הלאומי. אין כאן התייחסות לאפשרויות של שירות צבאי רגיל לבנות, ואפילו האפשרות של מסלול צבאי בתוך בתי ספר מוצגת כאופציה אחרונה. אנו מוצאים בחוברת זו משנת 1989, אם כן, קו ברור של החמ"ד המכוון את הבנות לשירות הלאומי.

בחוברת שיצאה שלוש עשרה שנים לאחר מכן (2002) תחת אותה כותרת, נאמר כי היא "הרחבה של החוברת "לקראת שירות הבת" שנכתבה על ידי שרה שריר בשנת תשמ"ט"[141] (1989). בהקדמה לחוברת זו נאמר כי:

> "השירות הפך לנורמה חברתית בכל גוני הקשת של הציבור הדתי לאומי. תרומתן של בנות השירות הלאומי מורגשת כיום בכל תחומי החיים, והבנות זוכות להערכה על תרומתן. ישנם מקומות שלא ניתן כלל לתאר מתן שירותי חינוך, רווחה סיעוד ועזרה לזולת, ללא תרומתן של בנות השירות הלאומי".[142]

כלומר, כאן כבר יוצרת החוברת זיהוי של חפיפה מלאה בין "שירות הבת" לשירות לאומי, ואינה מותירה מקום לאופציה של שירות צבאי. ואכן שירות צבאי כלל אינו מוזכר בה. (על אף שבשטח כהר יותר בנות מהחמ"ד מתגייסות לשירות צבאי). ביטוי נוסף למגמה זו ניתן למצוא בדבריו של יהושע נוימן, מפקח ארצי על החינוך התורני בחמ"ד. בהתייחסותו להצלחת החינוך הוא כותב:

---

[139] עמ' 48-55

[140] עמ' 56

[141] עמ' 2.

[142] עמ' 5. דברים אלו נכתבו ע"י אברהם עודד כהן ששנתיים קודם לכן כתב בחוברת לכלל מערכת החינוך כי "חילות משרתות בצה"ל מאז הקמתו. שירות הבנות בצה"ל הוא נושא מורכב. בקרב בציבור הישראלי קיים פער עצום בין עמדות השוללות שירות חובה לבנות לבין עמדות הדורשות שילוב מלא של הבנות גם בתפקידים הקרביים". חוברת של מנהל חברה ונוער (לא דתי). **לקראת שירות משמעותי בצה"ל**. תשנ"ט. (עמ' 63)

אם נבחן את המעשה החינוכי של הבנות לפי הנכונות לשירות לאומי, נמצא שקרוב לשמונים אחוז מתנדבות לשירות הלאומי... באולפנות ובנתיבים האולפניים, קרוב למאה אחוזים מתנדבות לשירות לאומי (או לשירות מורות חילות ותרבות תורנית).[143]

דברים אלו מצביעים על כך שהמסלול הראוי והרצוי בעיניו הוא השירות הלאומי ואילו המסלולים האחרים נמצאים אצלו בסוגריים, ואינם כוללים את כל האופציות של שירות צבאי.

חוזר המנהל הכללי (חוזר מנכ"ל) שיצא בדצמבר 1999 מתייחס באופן פרטני לאופן שבו החמ"ד צריך לפעול ביחס להכנה לשירות לאומי או צבאי של הבנות:

ד. בחינוך הממלכתי דתי ידגישו לגבי הבנים גם את חשיבות השירות המשמעותי במסגרת ישיבות ההסדר והמכינות הקדם צבאיות וכלל צה"ל. לגבי הבנות תודגש חשיבות השירות המשמעותי והתורם בשירות הלאומי...

מטרות התכנית:

טו. לטפח בקרב הבנות בבתי הספר הממלכתיים דתיים את הנכונות לשרות משמעותי ותורם בשירות הלאומי ולעמוד על סוגיות ייחודיות במסגרת השירות ובתהליך קבלת ההחלטות לגבי מסלולי שירותים.

יז. להכין את בנות החינוך הדתי המעוניינות לשרת בצה"ל באופן פרטני.

חוזר המנכ"ל מדגיש באופן ברור את ההבחנה בין בנים לבנות החינוך הדתי. הבנות בחינוך הדתי מקבלות הכוונה ישירה ומשמעותית לשירות הלאומי ואילו הבנות המעוניינות לשרת בצה"ל יקבלו הכנה באופן פרטני. משמעות הדברים היא שבאופן רשמי החמ"ד אינו מחויב להכין או להכיר לבנות את האופציה של שירות צבאי ורק מי שפונה מרצונה ומעוניינת בכך תקבל הכוונה פרטנית שלא ברור מה טיבה ומה המסגרת שלה. מצד שני, ניתן לומר שחוזר המנכ"ל מכריח את החמ"ד להכיר בכך שיש בנות הרוצות להתגייס ושיש לתת להן מענה לכך.

בחוברת שיצאה ב2010 (בעת שהתחילו אחוזי גיוס הבנות לעלות) נכתב בכותרת: "חיזוק יכולת ההתמודדות של הבוגרת לקראת היציאה לשירות לאומי/צבאי, תכנית לכיתות יא- יב". הכותרת יוצרת רושם שיש מקום לאופציה של שירות צבאי. גם בהקדמה של העורכות הן מתייחסות לכך

[143] י' נוימן, "חינוך הבנות התורני במגזר הממ"ד", בתוך: **בשדה החמ"ד, גיליון 3-2**, (ירושלים: תש"ס) עמ' 116.

שזו חוברת העוסקת בהכנה הן לשירות הלאומי והן לשירות הצבאי. אך רושם זה מתברר כמוטעה בהמשך. כבר בדבריו של שמעון אדלר, ראש החמ"ד, בתחילת החוברת מתברר שמדובר למעשה כמעט אך ורק בשירות לאומי. בדברי הברכה שלו לבנות כיתה יב לקראת המשך דרכן הוא כותב:

> בוגרות החינוך הממלכתי דתי מצטיינות ברצונן לתרום לאחרים ולהתגייס למשימות לאומיות, מתוך שותפות בקיום המדינה ומתוך אחריות לתיקון החברה. רובן מתנדבות לשירות לאומי של שנה ושנתיים וחלקן מבקשות להמשיך ולהקדיש את על חייהן ליעדים לאומיים ערכיים משמעותיים.[144]

יש כאן הצבת מודל חינוכי של שירות לאומי בקרב הבנות על דרך התרומה הנכונה, והתעלמות מוחלטת מהאופציות האחרות הקיימות הכוללות גם את השירות הצבאי. רוח הדברים דומה גם בשאר חלקי החוברת, כולל ההפעלות, הדוגמאות[145] והמטרות המוצבות – כולן נוגעות באופן ישיר לשירות הלאומי ואינן מתייחסות כלל להכנה לשירות צבאי.

ביטוי לכך, ובבחינת היוצא מן הכלל המעיד על הכלל, ניתן לראות בנספח לחוברת שם מצרפות העורכות מאמר שנכתב כמה שנים קודם לכך על ידי משה ישראלאשוילי שאינו קשור כלל לחמ"ד ועוסק בהכנה לגיוס לצה"ל, הן לבנים והן לבנות.[146] המאמר מראה את חשיבות ההכנה לצה"ל וסוקר את האופן הנכון בו יש להכין מתגייסים לצה"ל הן מבחינה נפשית והן מבחינה ערכית. מאמר זה אמנם מתייחסת להכנה לשירות צבאי אך מצד שני הוא לא מעניק כלים למורות המיועדות כביכול להכין בנות לקראת הגיוס. . כלומר, חוץ מהכותרת שניתנת לחוברת ומאמר הנמצא בנספח שאינו קשור לא לחמ"ד ולאו דווקא לגיוס בנות, אין שום התייחסות והדרכה לכך במהלך החוברת.

ניתן לשער שהיחס הכפול הזה הקיים בחוברת קשור לחוזר המנכ"ל שדורש מהחמ"ד להכניס את נושא גיוס הבנות לצבא כחלק מתהליך ההכוונה לשירות.[147] החמ"ד בוחר לשים זאת ככותרת היוצרת דימוי של תכנית הכנה גם לשירות הצבאי, ובנוסף גם מכניס לחוברת מאמר שכביכול מעודד הכנה ראויה לצבא, אך בפועל לא מעניק לכך שום התייחסות משמעותית או תוכן מתאים שאתו המורה תוכל בפועל להכין את הבנות.

---

[144] צביה זמיר, הניה פישמן, רחל רוזנצוייג, **חיזוק יכולת ההתמודדות של הבוגרת לקראת היציאה לשירות לאומי/ צבאי**. תכנית לכיתות יא- יב. (ירושלים: מנהל החינוך הדתי, תשס"ט)

[145] ניתן לראות דוגמא מובהקת לכך בעמ' 63-62

[146] המאמר נקרא 'ההכנה לצבא' והוא מובא מתוך: הרמלין, 1996, לקראת גיוס. מופיע בעמ' 96 בחוברת.

[147] מובא לעיל, עמ' 41.

בדבריו של שמואל בורקש, ששימש מ-2007 ועד לאחרונה (2013) כמפקח הארצי על החינוך העל-יסודי בחמ״ד ניתן לראות באופן ברור המשך לעמדה זו. הוא קובע באופן גלוי כי:

> עמדתו העקרונית של מנהל החינוך הדתי במשרד החינוך היא התנגדות לשירות צבאי של תלמידותיו... משמעותה של עמדה זו היא שבכלל, מנהל החינוך הדתי אינו מעודד את תלמידותיו להתגייס לשירות צבאי ואינו מתיר את עריכתם של כנסי הסברה המיועדים לבנות בבתי-הספר הממלכתיים-דתיים, אם מטעם צה״ל ואם מטעם גורמים אחרים כגון עמותת 'אלומה'.[148]

ההתנגדות לגיוס בנות כפי שבא לידי ביטוי בחוברות של החמ״ד שהראנו לעיל, מקבלות פה גם השלכה חינוכית ומערכתית בתוך בתי הספר של החמ״ד. על פי דבריו של בורקש, הקו החינוכי של החמ״ד בסוגיית הכוונת הבנות לשירות הלאומי בלבד בא לידי ביטוי בכך שהם (החמ״ד) לא נותנים לגורמים שונים העוסקים בליווי והכשרה של גיוס בנות להיכנס לבתי הספר. ההוראה הפורמלית שבורקש מוציא לבתי הספר היא התנגדות לכנסי הסברה בבתי הספר, בין אם מדובר בגורמים רשמיים של הצבא ובין אם זה 'אלומה', ארגון העוסק בעזרה והכוונה של בנות החמ״ד המעוניינות לשרת בצה״ל טרם הגיוס ואף במהלך השירות עצמו. הארגון שאיננו גוף צבאי, פועל בשיתוף פעולה עם צה״ל, אך עושה את עיקר עבודתו מחוץ לכותלי בתי הספר, כיון שכאמור רוב בתי הספר בחמ״ד אינם מאפשרים לו לפעול במסגרתם. במילים אחרות ניתן לומר, כי עמדתו של בורקש פוסלת כל אפשרות לגיוס בנות גם אם זה בתוך מסגרת של ליווי אישי ומסגרתי המתאים לבת הדתייה. יש כאן אפילו אולי סיכון שלוקח על עצמו החמ״ד שאינו מאפשר לבת הדתייה ליווי וסיוע לקראת הגיוס, דבר היכול לגרום לה ללכת למסגרות שפחות מתאימות לבת הדתייה. כדי למנוע אפשרות שבנות יקבלו מהחמ״ד מסר שהשירות הצבאי הוא אופציה לגיטימית, בוחר החמ״ד למנוע מידע ואפשרות סיוע לבנות שכן רוצות להתגייס. טענות כגון אלו, נשמעות גם מפיהן של מנהלי בתי ספר במחקר של פריש וסטופל שהתייחסו לעמדת החמ״ד והסבירו את השלכותיה ויתרונותיה החינוכיים.[149]

ראש מנהל החמ״ד הנוכחי, ד״ר אברהם ליפשיץ ממשיך עם מגמה זו, על אף הנתונים המראים עלייה בגיוס בנות דתיות לצבא. בראיון ל'מקור ראשון' בדצמבר 2015, בכתבה העוסקת בקולות רבניים הרואים בגיוס הבנות עמדה לגיטימית שכבר לא ניתן להתנגד אליה אומר ליפשיץ:

---

[148] לוטן וורגן עמ' 9

[149] פריש וסטופל, עמ' 148.

> ההכוונה העיקרית בחמ"ד היא עדיין לשירות לאומי, תפיסת העולם אצלנו היא שכל בת תעשה שנתיים שירות לאומי, ואכן רוב הבנות הולכות לשם... עם זאת, מי שהולכת לצבא צריך ללוות ולהדריך אותה בצורה היסודית ביותר.[150]

גם באתר האינטרנט הרשמי של החמ"ד כיום, נקראת תקופת השירות הלאומי "שנת גמילות חסדים". המונח "חסדים" נבדל בבירור מן האופן שבו מתארים בדרך כלל שירות צבאי כ"נשיאה בנטל", "חובה אזרחית" וכדומה. האוריינטציה הברורה היא של שירות לאומי.

הנתונים המוצגים כאן, הן של החוברות שמוציא החמ"ד, הן התבטאויות ועמדות של בכירים במערכת והן של הקו הרשמי הקיים בפרסומים, מעלים באופן חד את המדיניות הקיימת בחמ"ד ביחס לגיוס בנות. החמ"ד רואה בעין שלילית את גיוס הבנות ורואה לנכון לכוון את הבנות למסלול של שירות לאומי, וכך הוא מנסה לכוון את מנהלי המוסדות לפעול בהקשר זה. אך על אף העמדה הברורה שהחמ"ד מציג, ניתן לראות כי המדיניות המתבצעת בפועל בבתי הספר אינה חופפת לעמדה זו, וקיים פער בין המדיניות הנקבעת במשרד החינוך במנהל החמ"ד, לבין ההתרחשות הקיימת בשטח אותה מובילים מנהלי המוסדות.

המצב במוסדות החמ"ד

לתוך הוואקום הזה של העדר תמיכה ועזרה לבנות דתיות הבוחרות להתגייס לצבא, נכנסו מסגרות שונות הנותנות מענה וסיוע לבנות, ובהן הפרויקט "הבת הדתית בצה"ל" של עמותת 'אלומה', מדרשות המשלבות בלימודים הכנה לשירות צבאי ומכינה קדם-צבאית ראשונה.[151] התיאור של מנכ"לית 'אלומה', יפעת סלע, מראה שהמוטיבציה לפעילות הארגון הוא הצורך למלא וואקום זה, שבו בת בוגרת החינוך הדתי הרוצה להתגייס לצבא נמצאת ללא סיוע ומענה שיעזור לה לבחור באופן נכון ומתאים יותר את מסלול השירות הצבאי המתאים לה.

> ... פרויקט 'משרתות באמונה, המסייע במתן מידע אישי וכללי בהמלצות על מסלולי שירות משמעותיים שמתאימים לבנות דתיות שמתלבטות אם להתגייס או שהחליטו להתגייס... 'אלומה' אינה משכנעת בנות דתיות להתגייס. המוטו המוצג בפעילויות שלה

[150] דבריו של אברהם ליפשיץ, ראש מנהל החמ"ד מתוך כתבה שנעשתה על כך במקור ראשון. ש' אביטן כהן, "חיילת עם כיסוי ראש- חלק מהנוף של צה"ל". **מקור ראשון.** 6.12.2015

[151] מ' שפירא יונגר, עמ' 19.

הוא "סיכונים מול אתגרים", ומטרתו לסייע לבת לקבל את ההחלטה המתאימה ביותר עבורה...[152]

כלומר, העובדה שהחמ"ד אינו נותן ליווי והכוונה לבנות הרוצות להתגייס, מביאה לכך שעמותות כגון 'אלומה' נצרכות להשלים סיוע זה ולתת מידע להכוונה לבנות שרוצות להתגייס ולא יודעות מה המסלולים הקיימים עבורן. מדברים אלו עולה כי צורך זה של ליווי והכוונה אינו חופף לשאלה האם לבת דתייה מותר להתגייס או לא. 'אלומה', על פי דבריה של סלע, אינה נכנסת לשאלה האם נכון לבנות להתגייס או לא, היא פועלת בעיקר עם בנות שכבר החליטו להתגייס ונמצאות מול שוקת שבורה.[153] מחקרה של בודאי-היימן מעלה כי המצב של בת הבוחרת להתגייס מעמיד אותה גם בפני אי ודאות גדולה ביחס למסלולים הקיימים בפניה ותהליך הגיוס כמו כל בת במערכת החינוך הרוצה להתגייס, אך גם בפני חוסר ודאות ביחס למקומה של החיילת הדתית בצה"ל. בנות החינוך הדתי הבוחרות להתגייס רוצות ברובן לשמור על אורח חיים דתי והן היו רוצות לשמוע איך עושים זאת במסלולים השונים הפתוחים להן בשירות הצבאי. מדיניות החמ"ד המונעת מהן מידע זה יוצרת אצלם דיסאינפורמציה אל מול האופציות הקיימות עבורן ופוגעת באופן שבו הן יבחרו את המסלול הטוב עבורן. היימן כותבת במחקרה כי יש התנגשות אימננטית בשירות הצבאי בין הטוטאליות הנדרשת בו, הבאה לידי ביטוי בכך שישנה תביעה בכל רגע לעשות פעולות מסוימות ובאופן הטוב ביותר, לבין אורח החיים הדתי שבו מבקש החייל להחזיק. התנגשות זו באה לידי ביטוי גם בשירותו של החייל הדתי אלא שאצל החיילת הדתייה אין גיבוי חינוכי וממסדי המסייע להתמודד עם פער זה.

בניגוד לחייל הדתי, שייתכן שייתקל בהתנגשויות כאלה או אחרות במילוי משימות מסוימות בדרכו הצבאית, עבור החיילת הדתית- עצם שירותה כבר מהווה הפרת פסקי הלכה של גדולי רבני הציונות הדתית. לפיכך, לשיטתם של הרבנים הללו, היה ותיתקל הבת בהתנגשות, אין מקום כי תשאל שאלת רב- שהרי הם מוחים על עצם גיוסה.[154]

הבת הדתייה שבוחרת להתגייס מוצאת את עצמה בחוסר אונים גדול עקב הדיסוננס שהיא מרגישה בין בחירותיה שלה לבין חוסר הגיבוי והקו החינוכי הנשמע במוסדות הלימוד בהם היא נמצאת.

---

[152] י' סלע, **משרתות באמונה: חיילות דתיות וצה"ל**. בתוך: בין הכיפה לכומתה, דת פוליטיקה וצבא בישראל. ראובן גל (עורך). (בן שמן: מודן, 2012) עמ' 529-530.

[153] עוד על דילמה זו, ראו ראיון שהתקיים עם מיכל נגן שהקימה את מכינת 'צהל"י', מקום המלווה בנות דתיות לפני גיוסן. נגן מתייחסת לשאלה האם היא מעודדת בנות להתגייס. "הבנות שמעניינות אותי הן אלו שכבר החליטו ללכת לצבא. להן אני דואגת...". מתוך: אנגלנדר י', שם.

[154] ר' בודאי-היימן, עמ' 563.

מכיוון שכך התחיל להיווצר לחץ במוסדות החינוך מצב התלמידות לקבל מענה להכנה לגיוס לצבא, מסלול שהבחירה בו הולכת וגדילה על אף שבתי הספר לא מעודדים זאת.

בנתונים שנלקחו מהמחקר של פריש וסטופל (2010) אנו רואים נתונים מהשטח המציגים תמונה קצת שונה מהקו הרשמי של החמ"ד. רוב גדול של 90% מהמנהלים אכן מיישם את תפיסת החמ"ד ולא מכניס לשטח בית הספר גורמים שידריכו בנושא מסלול שירות צבאי, אך 10% מהמנהלים מדווחים שהם כן מאפשרים הצגת המסלול בתוך בית הספר. יש לציין כי באותו מחקר 20% מהמנהלים הביעו עמדה חיובית כלפי שירות מורות חיילות, 35% הביעו עמדה אמביוולנטית ואילו 45% הביעו התנגדות מוחלטת לשירות זה. (שירות מורות חיילות הוא לא שירות צבאי קלאסי אלא מתקיים במסגרת מוגנת והחיילות מבצעות פה תפקידים חינוכיים בלבד המזכירים את האופי של השירות הלאומי).

כאשר משווים נתון זה לנתוני גיוס הבנות באותה תקופה מתברר שרבות מן הבנות המתגייסות בפועל אכן אינן מקבלות הכוונה. בעוד שרק 10% מבתי הספר מאשרים הדרכה בנושא, למעלה מ30% מהבנות הדתיות מתגייסות. מצב זה הוא בעייתי מאד גם לבנות אך גם למוסדות החינוך שהופכים להיות פחות משמעותיים ורלוונטיים אל מול הבנות הבוחרות מסלול שאין לו אפילו אזכור במרחב הבית ספרי. בתי הספר המתיימרים להיות אבן דרך משמעותית בהכוונה וליווי של הבית למסגרת העל תיכונית נותרים ללא מענה מתאים ביחס לאחוזי הגיוס הנמצאים במגמת עלייה.

בשנת 2014 חל שינוי בתמונה זו וניתן לראות התפלגות רחבה יותר של עמדות בתי הספר[155]:

[155] נתונים אלו הוצגו בכנסת על ידי יפעת סלע מנכ"לית 'אלומה' בוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, 28 במאי 2014

בטבלה זו ניתן לראות שבתוך שנים מעטות, לאור העלייה במספר המגייסות, בתי הספר שינו את מדיניותם: שליש מבתי הספר נותנים לגורמים חיצוניים לבוא להציג לבנות את האופציה של השירות הצבאי ולהסביר להן על המסלולים השונים הקיימים בפניהן. בנוסף לכך, ב-17% מבתי הספר מתקיימת הכוונה פרטנית לבנות אשר בוחרות במסלול של גיוס. הכוונה זו אמנם נעשית רק לאחר בחירתה של הבת באופציה הצבאית אך היא מתקיימת בתוך שטח בית הספר, מה שנותן לאופציה הזאת לגיטימציה מצד המוסד. מספר בתי ספר אינם מאפשרים לגורמים החיצוניים מפגש עם הבנות עצמן אך מפגישים את הצוות החינוכי עם המידע על השירות הצבאי וההכנה הנדרשת לבת דתיה הבוחרת במסלול זה. כלומר, יש כאן מעל 50% מבתי הספר שמכירים באופציה של שירות צבאי לבנות ובוחרים בחשיפה ברמות שונות של הנתונים והדרכים להכין לכך את הבנות.

ישנו מתאם גדול בין אחוזי הגיוס של הבנות לצבא לכמות המוסדות המאפשרים את הצגת האופציה לבנות. ככל שיותר בנות מתגייסות נוצר מצב שמנהלי בתי הספר נדרשים לתת מענה ולא להתעלם מהמגמה. תגובתם של רוב המנהלים כפי שעולה מן הנתונים היא הבנה והפנמה שיש צורך בהכוונה כלשהי לבנות ולא להמשיך כרגיל להציג רק את האופציה של השירות הלאומי. שינוי זה הגיע, כפי הנראה, 'מלמטה' כאשר הבנות הרבות ש'הצביעו ברגליים' ובחרו להתגייס אילצו את מנהלי בתי הספר להתאים את מדיניותם למצב זה. עמותת 'אלומה' שפועלת למען עזרה והכוונה של בנות דתיות הרוצות להתגייס נמצאת כל הזמן בשיח עם מנהלי בית הספר, והנתונים שמציגה העמותה מראים על שינוי ביחס של מנהלי בית הספר כלפי ההצגה של מסלול הגיוס האפשרי בפני התלמידות. ב2010 היו 10% מבתי הספר שנתנו לעמותה להיכנס ולהציג לבנות את אופציית השירות הצבאי ואילו ב2014 יש למעלה מ33% מבתי הספר שעושים זאת. אנו רואים כאן נתונים המצביעים באופן ברור וחד על שינוי בהתנהלות מוסדות החינוך בחמ"ד ביחס לסוגיה זו של שירות הבנות. משנת 2010 שבה מספר מנהלים בודדים נתנו לגיטימציה למסלול זה, למצב שבו למעלה משליש מבתי הספר נותנים לזה מקום גלוי ולגיטימי בשנת 2014.

הנתונים נתמכים בדבריה של מיכל דה האן, סגנית ראש החמ"ד:

> אנחנו מנסים לכוון את הבנות. אנחנו מחנכים את הבנות לשנתיים שירות לאומי. בהמשך המשפט, באותו חוזר מנכ"ל, אנחנו מתייחסים לבנות שמעוניינות לשרת בצה"ל באופן פרטני, כך נכתב בחוזר, דרך עמותת 'אלומה' שיכולה להעיד שהנתון של שלושים אחוזים הוא לא מדויק אלא הוא כפול כמו שאנחנו יודעים, אבל בואו לא נתעסק בנתונים. זאת המשנה.

> השנה בכל כנסי המנהלים שלנו, מנהלי האולפנות – ואנחנו לא מבדילים בין האולפנות לתיכוניים – מנהלי הבנות בחמ"ד, 7,000 בנות במחזור, כל המנהלים בכל המחוזות נחשפו לעשייה של 'אלומה'. אני חושבת שהמנהל ששומע מחליט אחר כך על דרכו וכולי. אני לא חושבת שאפשר להגיד שלא ניתן להיכנס. 'אלומה' נכנסת לבית ספר על פי החלטת מנהל או בתוך בית הספר או מחוץ לבית הספר...[156]

דברים אלו מראים על אמביוולנטיות בחמ"ד. מצד אחד העמדה הרשמית היא עדיין הכוונה לשירות לאומי, אך מן הצד השני יש יותר ויותר אפשרות למנהלי בית הספר להכניס גורמים כגון 'אלומה' כדי להציג לבנות את האופציה של השירות הצבאי.

דוגמא מובהקת לתהליך כזה היא מקרה שהתרחש במודיעין לאחר שראש האולפנה, הרב אשר כורסיה, העביר מכתב להורים של הרב שמואל אליהו המתנגד לגיוס הבנות. לאחר מכן הופעל לחץ מצד ההורים שהרב כורסיה יבהיר את דעתו וייתן מקום לבנות שכן מתגייסות. בתגובה לכך הוא אמר:

> אני לא נגד גיוס בנות לצה"ל ואנחנו לא מנדים בוגרות שלנו שהחליטו להתגייס, בסך הכל שלחתי את המכתב שהעביר לי הרב אליהו, שהוא גדול רבני הציונות הדתית כיום. אם הרב שמואל אליהו מבקש ממני, מי אני שלא אבצע?...
>
> בחינוך הדתי נקבעה מדיניות שבנות הולכות לבצע שירות לאומי משמעותי וכך אנחנו פועלים. זה לא אומר שאנחנו פוסלים מישהי שמתגייסת, 15 אחוז מבנות האולפנה מתגייסות לצה"ל ובתפקידים משמעותיים בקצונה ובקרבי. אנחנו מלווים כל בת שמתגייסת לצבא. אבל המדיניות שמדגישה את השירות הלאומי נקבעה ע"י תנועת בני עקיבא ואני פועל לפי מדיניות זאת.[157]

ראש האולפנה אולי מחזיק בקו שהוביל את הציונות הדתית עד כה בחמ"ד ובבני עקיבא כפי שהוא מציין, אך מדבריו עולה שבפועל הוא מלווה כל בת המתגייסת לצבא ואף מכריז ש"הוא לא נגד גיוס בנות לצה"ל". המתח העולה מדברים אלו הוא בין הרב שמואל אליהו לבין הורי בנות בית הספר ונתוני הגיוס של הבנות עצמן בפועל, וראש האולפנה מוצא עצמו בתווך. ראשי המוסדות ניצבים

---

[156] וועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, 28 במאי 2014.
[157] יהודה גולן, "זה לא אני זה הוא". **אתר העיר מודיעין**. (26.12.2013) http://www.mnews.co.il/stories/992.

מול הורים ותלמידות התומכים בגיוס וצריכים לראות איך הם לא מציגים קו נוקשה וברור נגד גיוס המנוגד לסביבת החיים של תלמידות בית הספר.

סיכום

יש כאן תמונת מצב מאד ברורה של פער בין הנהלת החמ"ד, האנשים האמונים על התווית הדרך והצבת החזון החינוכי, לבין מנהלי המוסדות שבאופן פשוט אמורים לפעול על פי ההנחיות של החמ"ד. אין לנו אינדיקציה על דעתם החינוכית וההתייחסות של מנהלי מוסדות החינוך לגיוס הבנות, אבל מהאופן שבו הם פועלים בתחום בשנים האחרונות ניתן לומר בבירור כי יש שינוי ותמורה ביחס של מוסדות הציונות הדתית החינוכיים למסלול של גיוס בנות. בעוד "משנתו של החמ"ד" על פני השטח אינה עוברת שינוי, מוסדות החינוך שבאופן עקרוני אמורים לייצג וליישם בפועל משנה זו עוברים תהליכים ושינויים משמעותיים מאד שאינם משתמעים לשתי פנים. שינויים אלה באים כתגובה לעלייה באחוזי גיוס הבנות ומנהלי המוסדות נדרשים להישאר רלוונטיים לאופן שבו התלמידות שלהם מתייחסות לגיוס.

מדיניות החמ"ד כפי שעולה מן הסקירה היא התנגדות באופן עקרוני לגיוס בנות לצבא, אלא שהמתרחש בשטח משפיע באופן ישיר על מדיניות זו ועל הדרך שבה מוסדות החינוך בפועל מכינות את הבנות לקראת גיוס. מכיוון שאחוז גיוס הבנות הדתיות עולה בשנים האחרונות נוצר לחץ כבד על מנהלי בתי הספר שייתנו מענה ראוי לקראת השירות. ההצבעה ברגליים של הבנות שבוחרות להתגייס כנגד מדיניות הממסד הציוני דתי גורמת לחשיבה מחודשת מצד הדרג המנהל בשטח את מוסדות החינוך והם מחפשים לתת מענה לתופעה זו. בשלב השני מנהלי המוסדות הפעילו לחץ כלפי מעלה אצל הדרג הממונה על תכניות הלימוד ועיצוב המדיניות החינוכית במוסדות הציוניים דתיים כך שיאפשרו גמישות במסרים הברורים והחדים שהיו נשמעים עד השנים האחרונות. הנהלת החמ"ד לא שינתה באופן חיצוני את המסרים ותכניות הלימוד בעניין זה, אך אפשרה דה-פקטו למנהלי בתי הספר לפתוח את שעריהם לארגונים שונים שנותנים הכוונה לבנות לקראת השירות הצבאי, ובכך יצרה למעשה לגיטימציה למסלול זה אצל הבנות. בעקבות כך, בשנים האחרונות יש עלייה מתמדת באחוזי בתי הספר המציגים את המסלול הצבאי לבנות כאופציה לגיטימית ונותנים הכנה לבת הרוצה להתגייס, זאת במקביל לעלייה באחוזי הגיוס בפועל של הבנות הדתיות לצה"ל.

פרק ד

עמדת ההנהגה הפוליטית

הפוליטיקאים הציונים דתיים המיצגים את הציבור הדתי לאומי בכנסת הביעו לאורך השנים עמדה יציבה בסוגיה זו ופעלו בכיוון זה אלא שבפרק זה נראה שגם בתחילת ימיה של המדינה היו קולות שונים בסוגיה זו וגם בשנים האחרונות החלו להישמע פוליטיקאים המביעים עמדה אחרת מהעמדה המסורתית שהייתה מקובלת במפלגות הציוניות דתיות לאורך השנים.

לפני קום המדינה, התנהל דיון בקרב הפועל המזרחי האם לעודד גיוס בנות לצבא.[158] העמדה המוצהרת של הפועל המזרחי תמכה בגיוס החברה הדתית למאמץ המלחמתי כולל גיוס בנות, אך חלק מהחברים בתנועה טען כי יש לנהוג על פי עמדת הרבנות ששללה את גיוס הנשים.[159] הרב יעקב ליפשיץ, רבה של נס ציונה, שהתגייס לצבא הבריטי טען נגד המתנגדים לגיוס נשים והסביר את התנגדותם כהמשך לתפיסה הגלותית שדחק את האישה "לקרן זווית של התבטלות עצמית וחוסר מעשה".[160] הדעות בתוך המזרחי נשארו חלוקות, אך נתקבלה החלטה בוועידת הפועל המזרחי בעד גיוס בנות.[161] לאחר קום המדינה הפכה הסוגיה התיאורטית לבעיה מעשית, וחילוקי הדעות העמיקו. בסופו של דבר, לאחר שהחוק שנקבע בכנסת חייב באופן עקרוני גיוס נשים לצבא (או לשירות הלאומי) החליטה הוועידה העשירית של הפועל המזרחי על עמדה אמביוולנטית:

> הוועידה מטילה על נציגי התנועה בכנסת להילחם על שינוי חוק הגיוס של האישה לצבא.... כל עוד אין שינויים.. קוראה הועדה לכל צעירה שומרת מסורת להתגייס ליחידות הדתיות של הנח"ל.[162]

בדצמבר 1947 קבע דוד בן-גוריון כי "כל נערה או אשה אשר מטעם דתי או מטעם הווי משפחתי דתי אינה יכולה להתגייס, פטורה מחובת שירות".[163] וב1951 זה נקבע באופן חוקי והותר לנשים להשתחרר משרות חובה: החוק שנתקבל לבסוף מחייב כל גבר בגיל 18-29 לשרת בצבא שרות חובה. כמו כן חייבות בשרות הצבאי נשים רווקות בגיל 18-26. סעיף 30 ג' בחוק שרות בטחון מאפשר

---

[158] לילך רוזנברג פרידמן, **מהפכניות בעל כרחן**, (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2005) עמ' 286
[159] א' כהן. עמ' 107
[160] י' ליפשיץ, "רב התריע נגד שוללי גיוס האישה", **הצופה**, 18.10.1942. עמ' 3.
[161] אונא, עמ' 257.
[162] דו"ח של הוועידה העשירית של הפועל המזרחי. מובא אצל אונא, עמ' 258.
[163] מובא אצל לוטן וורגן, עמ' 2

לנשים בלבד להשתחרר משרות חובה מ״טעמים שבמצפון ובהכרה דתית, המונעים אותה מלשרת בצה״ל״.

במשך השנים נתגבש הליך השתחררותה של הבת עפ״י סעיף 30 ג׳: היה עליה להגיש הצהרה בהן-צדק לוועדה ציבורית שהייתה דנה בשחרורה. ועדה זו בחנה את ההצהרה, והייתה רשאית לפי ראות עיניה להזמין את המבקשת כדי לאמת את נכונותה.[164]

אך הוכנס תיקון לחוק שירות בטחון, שחייב נערות דתיות, המשתחררות משרות חובה בצבא, לבצע שרות לאומי בן 24 חודש בבתי-חולים, בהדרכה ביישובי ספר ועוד.[165] חברי הכנסת הדתיים ברובם התנגדו למצב זה על אף הפטור העקרוני מגיוס נשים, זאת עקב החובה לגייס נשים שאינם דתיות והם אף התנגדו לחיוב להתגייס לשירות לאומי.

בדיונים שנערכו בכנסת בנושא זה, חברי הכנסת של הציונות הדתית השמיעו עמדה ברורה בעניין:

> ח״כ שאג: הסעיף המחייב גיוס נשים לצבא, הוא לפי הכרתנו בניגוד לרוח ישראל, ואנו רואים בחרדה ובדאגה את החוק.

> זרח ורהפטיג: למן הרגע הראשון שהובאה הצעת חוק שירות בטחון לכנסת הראשונה בתש״ט (1949) ועד היום התנגדנו, וגם נוסיף להיות מתנגדים גמורים לגיוס נשים לצבא, גיוס כל אשה ללא הבדל. הצבענו נגד גיוס נשים כל פעם שהובא הדבר לכנסת. אחד מחברינו שאינו עכשיו חבר–כנסת, הרב שאג הנכבד, קרא בשמנו הצהרה נגד גיוס נשים ואמר, שלחמנו ונלחם בכל הזדמנות נגד גיוס נשים. עשרות פעמים, בכנסת ובכל הוועדות, לחמנו בכל הזדמנות נגד גיוס נשים.[166]

יש לומר כי מאחורי התבטאויות אלו ניצב ויכוח בתוך המפלגה בין הקולות המתנגדים לגיוס הבנות ומקבלים על עצמם באופן מלא את פסיקת הרבנות, מול קולות אחרים שרצו לתת ביטוי לסיעת ׳למפנה׳ ולנציגי הקיבוץ הדתי שהתנגדו לפסק זה של הרבנות הראשית ונקטו עמדה המצדדת בגיוס נשים לשירות צבאי, או לכל הפחות אינה מתנגדת לו.[167] לאחר פסיקת הרבנות הראשית בעניין הביעה סיעת ׳למפנה׳ התנגדות לכך ויצרה זעם ומחלוקת בתוך הוועד הפועל של המפלגה, מה

---

[164] **בעד ונגד, ילקוט לבירור בעיות חברה ומדינה,** 70. (1977), עורך: יוסף אורן. (תל אביב: המחלקה לחינוך חברתי במשרד החינוך והתרבות, 1977) עמ׳ 20.
[165] שם
[166] דברי הכנסת, ישיבה 272, יולי 1953.
[167] אונא, 273-272.

שהוביל לנקיטת קו אחיד שאינו מתחשב בדעתם של זרמים אלו.[168] ההנהגה הפוליטית הבכירה העדיפה, ברובה המכריע לקבל בפומבי את העיקרון של סמכותה הבלעדית של הרבנות ולהציג קו אחיד של התנגדות לגיוס נשים בכל צורה שהיא.[169]

החלטה סופית בעניין זה ניתן לראות בהחלטה הנחרצת שהתקבלה בוועידה הי״א של הפועל המזרחי בשנת 1952:

> הוועידה מתנגדת לגיוס בנות במסגרת צבאית ומאשרת את הקו שנקטו נציגינו בממשלה ובכנסת בשאלה זו.

במצע הבחירות לכנסת השנייה של הפועל המזרחי נכתב:

> הפועל המזרחי מתנגד לגיוסה של האישה לצבא, רק בשעת חירום- לשם ניצול יעיל של כח האדם במדינה לענייני ביטחון יש רשות להטיל חובה של שירות לאומי על האישה במסגרת לא צבאית. הפועל המזרחי ילחם לשינוי החוק בהתאם לכך.

מאז הדברים החריפים הללו שהושמעו בכנסת והעמדה הברורה של המפלגה הציונית דתית, לא השתנתה באופן רשמי עמדתה של ההנהגה הפוליטית הציונית דתית בסוגיה (גם הזרמים הליברליים במפלגה התנגדו לגיוס נשים, אלא תמכו במסגרת של שירות לאומי בנח״ל וכיו״ב).

יוסף בורג, מנהיג המפד״ל בשנים 1970-1986 (היה חבר כנסת מקום המדינה ועד 1988), אמר בראיון לעיתון על המשמר ביולי 1977 שהוא נגד גיוס נשים בכוח על ידי המדינה:

> ת.: אני באופן עקרוני נגד גיוס-חובה של בנות לצבא. של כל הבנות. אני חושב, כי התרומה שהן תורמות יכולה להיות נתרמת על בסיס של התנדבות ופקידות בתשלום, ואין שום צורך לגייס בנות לצבא בצו.
>
> ש.: האין בהקלות הנרחבות שהשגתם בתחום הגיוס לצעירות דתיות משום מתן הכשר מטעם המדינה לאי-שירות בצה״ל?
>
> ת.: מי שרוצה בניסוח נגטיבי יכול לנסח זאת כך, אך יש לי שתי הערות. האחת - באופן מספרי כמעט דבר לא משתנה כלפי מה שהיה קודם, וימים יגידו ומספרים יוכיחו, שנית

---

[168] א׳ כהן, עמ׳ 108-109

[169] קלמן כהנא, ראש סיעת התחדשות הגן על סיעת למפנה והקיבוץ הדתי. לטענתו ׳עלינו לנהוג בזהירות, אם נמצאים חברים שמפרסמים גילוי דעת נגד הרבנים סימן שהדבר מעיק עליהם וכואב להם ויש להתחשב עם חברים כאלה׳. מובא אצל א׳ כהן, שם.

- המדינה ברוך השם לא כל-כך חלשה שהיא צריכה, מרוב חולשה, להפריע בכוח לאורחות-חיים מהסוג שעליו אנו מדברים.[170]

באותה שנה הוקמה ממשלה של הליכוד ביחד עם המפד"ל ואחד הסעיפים בהסכם הקואליציוני שהכניסה המפד"ל הייתה הסדרה והרחבה של פטור הבנות מגיוס צבאי. בעקבות דיון שהתעורר על הסעיף הזה הופיע בעיתון **הצופה**, שהיה בעצם הביטאון של המפד"ל הסבר לעניין:

התיקונים המוצעים לגבי פטור משירות צבאי לבנות דתיות, מפשטים הליכים, אך אין בהם בשום פנים ואופן, כדי לעודד השתמטות משירות צבאי. הציבור הדתי ברובו הגדול קיבל על עצמו להפנות את בנותיו, לשירות לאומי בהתנדבות, במרכזי עלייה וקליטה, בבתי-חולים ובמוסדות חינוך לטעוני טיפוח, כך שמה שהוסכם בהסכם הקואליציוני, לא בא לשנות או לפגוע בצה"ל, אלא בסך הכל לפשט הליכים ולשמור על כבוד הבת בישראל.[171]

בהחלטת וועידת התנועה הדתית לאומית ב-1987 נאמר כי "התנועה תפעל להשוואת הזכויות של בנות השירות הלאומי לאלה של בנות המשרתות בצה"ל, התנועה תפעל לביטול גיוס חובה של בנות לצה"ל והחלפתו בשירות לאומי התנדבות".[172]

מזכ"ל המפד"ל הרב יצחק לוי כותב במעריב באותה שנה תגובה לכתבה שניסתה לטעון שיש רבנים ציונים דתיים שאינם מתנגדים לשירות בצה"ל. הוא יוצא נגדו וכותב באופן ברור כי עמדת הציונות הדתית היא התנגדות לגיוס נשים באופן כולל.

בעניין גיוס בנות הייתי מאד מצפה, שכותב המאמר יצטט את מקורותיו, אם אכן יש לו כאלה, מי הם אותם רבנים ציוניים גדולי תורה, שהתירו שירות צבאי בנות. ידוע לי בברור, שכל הרבנים הראשיים לישראל – מהרב הרצוג והרב עוזיאל זצ"ל ועד יבלח"א הרב שפירא והרב אליהו - אסרו שירות צבאי לבנות (למעט אחד מהם, שעל פי השמועה התיר שירות צבאי לבנות במגבלות מסוימות, אך לא ראיתי שום פסק כתוב על ידו בנושא זה). ההסתייגות משירות צבאי לבנות אינה נובעת מסטייה כלשהי מהרעיון הציוני אלא רק מכיבוד דעת תורה, שנאמרה ונפסקה על-ידי גדולי הרבנים הציוניים, שהדריכו אותנו גם בכל יחסינו למדינה.[173]

---

[170] על המשמר 1.7.77 מצוטט ב**בעד ונגד**, ילקוט לבירור בעיות חברה ומדינה, 70. (1977), עורך: יוסף אורן. (תל אביב: המחלקה לחינוך חברתי במשרד החינוך והתרבות, 1977) עמ' 23.
[171] סערה בכוס מים. הצופה 1.7.77 . מצוטט **בבעד ונגד**, שם. עמ' 31.
[172] ועידת התנועה הדתית לאומית 30.4.87. מופיע במאמר מערכת בעיתון **הצופה** 15.5.1987.
[173] י' לוי. "שירות נשים בצה"ל". **מעריב** 17.5.1987

מכל ההתבטאויות האלו אנו מזהים עמדה אחידה בקרב הפוליטיקאים המתנגדת באופן מלא לגיוס נשים. הקול המתנגד לגיוס נשים לצה"ל בקרב הפוליטיקאים הדתיים היה הקול היחיד שנשמע משנות ה50 ועד שנות האלפיים בסוגיה זו.

בשנים האחרונות לעומת זאת, החלו פוליטיקאים דתיים להשמיע קולות אחרים המציגים עמדה שונה ויחס אחר לסוגיית גיוס הנשים לצבא. בשנת 2014 ח"כ שולי מועלם מהבית היהודי השמיעה באופן מפורש עמדה חיובית כלפי שירות נשים בצבא.

> אני בעד גיוס בנות לצבא ושירות משמעותי... שאלת גיוס הבנות אינה רק שאלה הלכתית אם מותר או אסור ואני חושבת שבזה שאתם מנסים לדחוק את הבנות לתהליך זו התנהלות לא נכונה ואתם לוחצים יותר מדי. זה צריך להיעשות באופן רך יותר. אני בעד העלייה הזאת בגיוס וסייעתי לכך, אבל אם יש פה חבורה שרוצים לגייס מקסימום, צריך להתנהל אחרת...[174]

גם חברה לסיעה, ח"כ אורי אורבך התבטא בעניין בפברואר 2014 :

> גישת הרבנות נגד גיוס נשים פטרנליסטית ומתנשאת... אני מאוד שמח שהבנות נמצאות בשירות לאומי אבל בסוף כל אחת קובעת לעצמה. הצבא זה לא חילול השם. אם בת תחלל שבת יזרקו אותה מהאולפנה אבל אם היא תלך לצבא אף אחד לא יזרוק אותה החוצה.[175]

נפתלי בנט, ראש מפלגת הבית היהודי המייצגת את הציבור הציוני דתי בכנסת אמר בדיון בסוגיה שהתקיים במליאת הכנסת בינואר 2014 :

> אני אישית מאמין שכל נערה חייבת לעשות שירות, וצה"ל עשה הרבה כדי לאפשר לנערה דתית לשרת בצבא מבלי לפגום בשמירת המצוות. [176]

אמירה זו ממנהיג המפלגה הדתית לאומית בכנסת היא חידוש גדול ואינה מובנת מאליה כלל. ההתנגדות הברורה שהייתה כל השנים לגיוס נשים מצד הפוליטיקאים ציונים דתיים לא קיימת כאן. אמנם 'הבית היהודי' עדיין תומכת בפטור הניתן לבנות שאינן רוצות להתגייס ובוחרות במסלול

---

[174] וועדת מעמד האישה, 3.2.2014. מובא באתר כיפה http://www.kipa.co.il/now/55416.html

[175] מובא באתר **כיפה**, מתוך שיחה סגורה של אורבך. 04.02.2014. http://www.kipa.co.il/now/55427.html

[176] מוך דברים שלו במליאת הכנסת המובאים באתר NRG: http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/540/672.html

של השירות הלאומי אך כבר אין התנגדות לבנות הבוחרות להתגייס ויש כבר התייחסות חיובית לתופעה זו.

בסרטון שצילם ארגון 'אלומה' ב20.03.16 מצולמות 3 חברות כנסת דתיות[177] המברכות את החיילות הדתיות לקראת חג הפורים כחלק ממשלוח המנות שהארגון שלח להם[178]. הברכות מלוות במילות עידוד ובזריקת מרץ לחיילות המשרתות כיום בבסיסים השונים, מה שמלמד על מתן הכשר ואף רצון לסייע לבנות שבחרו להתגייס.

התבטאויות אלו אינן בהכרח פועלות למען ביטול הפטור הקיים לנשים והתמיכה במסגרת השירות הלאומי, אך הן בהחלט נותנות לגיטימציה ואף יותר מכך לאופציה של גיוס בנות לצבא. השינוי החד הזה בעמדות הפוליטיקאים הדתיים אינו מקרי בעיני. בעוד שבחמישים שנות כינונה של המדינה העמדה הדתית בשדה הפוליטי הייתה חד משמעית להתנגד לכל אופציה של שירות צבאי לבנות אנו רואים שבשנים האחרונות הגישה השתנתה. חברי כנסת דתיים מתבטאים באופן חיובי על האופציה הזו, וזאת במקביל לעלייה בנתוני הגיוס של בנות דתיות. צריך לומר כי חלק גדול מהפוליטיקאים הדתיים לא מביעים תמיכה בגיוס הנשים, זאת מכיוון שחלק מרכזי מהמפלגה מורכב מפעילים ורבנים המתנגדים לגיוס. כך שניתן לראות שהסוגיה כיום אכן נמצאת במחלוקת שבה חלק מהפוליטיקאים מביעים עמדה חיובית בסוגיה וחלקם מתנגדים לה, דבר שיכול לשקף לנו את הלכי הרוח בציבור הדתי לאומי בסוגיה זו.

סיכום

כפי שראינו, בשנים האחרונות ניתן לזהות ביטויים אחרים מצד נבחרי הציבור וחברי הכנסת הרואים בחיוב נשים דתיות המתגייסות לצבא. במחקר ראינו כי חברי כנסת מביעים באופן גלוי תמיכה בבנות דתיות המתגייסות לצבא, ורואים צורך לתמוך באופציות השונות הקיימות בפני בנות הרוצות להתגייס. ההתמקדות במחקר הייתה דווקא בחברי הכנסת המיוצגים במפלגות הציונות דתיות ויש לציין כי ישנם חברי כנסת נוספים המגדירים עצמם ציונים דתיים המיוצגים במפלגות אחרות שגם תומכים ופועלים בתחום זה.[179] העובדה שחברי כנסת מתוך המפלגה הציונית דתית

---

[177] ח"כ שולי מועלם, עליזה לביא ורחל עזריה. השתיים האחרונות אינן חברות במפלגות דתיות. אבל הן מגדירות עצמן כדתיות.

[178] ניתן לצפות בסרטון ב http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4781326,00.html 21.3.16

[179] ניתן לראות כדוגמא את חבר הכנסת מיכאל מלכיאור שפעל מטעם תנועת 'מימד' בסיעת העבודה, ואת חברי הכנסת עליזה לביא ואלעזר שטרן במפלגת 'יש עתיד'.

מביעים בגלוי עמדה שונה מהעמדה שנקטה המפלגה לאורך השנים, יש בה כדי להצביע על שינויים הקיימים בתוך החברה הציונית דתית ביחס לסוגיה זו.

הפוליטיקאים באופן בסיסי פחות מחויבים לעמדה הדתית תורנית מצד אחד, ומצד שני הם בסופו של דבר נבחרי ציבור שצריכים לפעול על פי טובת הציבור שבחר בהם. נראה לי שלא מופרך לומר שהגורם לשינוי בעמדות הפוליטיקאים בשנים האחרונות הוא השינוי בעמדות הבוחרים שלהם. כלומר, בעקבות העובדה שרבות מבנות ציבור הציוני דתי מתגייסות בפועל לצבא לא נותר לפוליטיקאים אלא לתמוך בכך ואף לסייע במסגרות השונות שקולטות אותם בצבא. הפוליטיקאים לא היו מעזים לצאת באופן ברור נגד העמדה הקלאסית של הממסד הציוני דתי המתנגד לגיוס הבנות אם הם היו חושבים שציבור הבוחרים יתנגד לכך. יש כאן מעין תמונה של עקומת פעמון, בתחילה יש התלבטות ודעות שונות בסוגיה אצל הפוליטיקאים הדתיים, לאחר מכן קול אחיד וברור המתנגד לגיוס הבנות ובשנים האחרונות חזרה אפשרות זאת כאופציה לגיטימית אצל מספר חברי כנסת. ניתן לשער שיש כאן קשר לא מקרי בין העלייה באחוזי הגיוס של בנות דתיות, התהליכים שקרו בחמ״ד והעובדה שיותר פוליטיקאים דתיים מביעים עמדה התומכת בגיוס בנות לצבא. בסופו של דבר עמדת הציבור משתקפת מנתוני הגיוס ויש לזה אימפקט על נבחרי הציבור שלהם. מגמה זו בולטת עוד יותר על רקע העמדה הרבנית הנחרצת בסוגיה זו לאורך השנים והסדקים המתחילים להיווצר בה בשנים האחרונות כפי שנראה בפרק הבא.

פרק ה

עמדת הממסד הרבני

בפרק זה נתמקד בדעתו של הממסד הרבני בסוגיה זו. כציבור דתי יש מקום מרכזי להנהגה הרבנית ולעמדתה בקרב הציונות הדתית. הסקירה של דעת הרבנים לאורך השנים מלמדת גם על שינויים ומחלוקות בקרב הרבנים וגם על שינויים בעוצמת הסמכות שלהם.

בעקבות הדיונים בכנסת בדבר חוק הגיוס לנשים התנהלו דיונים בתוך הסיעה הדתית בין הפוליטיקאים לרבנים שונים על מנת לגבש עמדה בעניין. ח"כ אונא שייצג את הקיבוץ הדתי פעל על מנת להשפיע על הרבנות הראשית לא להתנגד באופן מוחלט לגיוס ושירות לאומי של נשים, אלא שבטרם התקיימה הפגישה עם אונא כבר הוציאה הרבנות את פסקה בעניין. אונא מתאר את מפח הנפש כשהגיע לפגישה והתברר לו שההחלטה כבר נפלה.

> כשהגעתי בשעה שקבעו לי, קבלו את פני בהודעה שאין עוד צורך בהופעתי, הרבנות כבר החליטה... בפתק שנתנו אז בידי בכ"א אדר א' תשי"א (1951) נאמר:
>
> הכרזת הרבנות הראשית לישראל
>
> בדבר תיקון חוק שירות הביטחון העומד לפני הכנסת, הננו- אחרי בירור המצב- מפרסמים דעת תורה שגיוס נשים אפילו פנויות, במסגרת צבאית באיזו צורה שהיא- אסורה בהחלט!!! (הרבנים הראשיים לישראל).[180]

הרבנים הראשיים באותה תקופה היו הרב יצחק הרצוג והרב בן ציון עוזיאל, פסק זה היווה עוגן לפסיקה בהמשך, והיא הייתה עמדתה הרשמית של הרבנות הציונית דתית במשך השנים.

הרב אברהם שפירא והרב מרדכי אליהו שהיו הרבנים הראשיים בשנים 1983-1993 בהתייחסותם לסוגיה מסתמכים על פסק זה וקובעים כי החלטה זו תקפה גם בזמנם.

---

[180]. אונא, שם, עמ' 274. נוסח זה של ה'פתק' מופיע באופן רשמי ב**ספר הרבנות הראשית לישראל, שבעים שנה.** עורכים: איתמר ורהפטיג ושמואל כץ. (ירושלים: היכל שלמה, תשס"ב) עמ' 1343.

"קיימת החלטת הרבנות הראשית לישראל מזמן הרבנים הראשיים הרב הרצוג והרב עוזיאל זכר צדיקים לברכה, "האוסר על גיוס בנות לשרות צבאי, בכל מסגרת צבאית שהיא", בכלל הוראה זו גם מורות חיילות. החלטה זו עומדת בתוקפה גם כיום, ללא שינוי".[181]

הרב גדעון פרל, אשר שימש כיועץ לרבנות הראשית לישראל כותב בעיתון **הצופה** ב1987 באופן ברור ביחס לשאלה זו כי "הרבנות פרסמה פסקי דין מפורשים בנידון, ומעולם לא סטתה כמלוא נימה מפסק זה..."[182]

ההסברים שניתנו לפסיקת הרבנות הראשית באופן פשוט הם: א. איסור נשיאת נשק לאישה בגלל שהוא כלי גבר. ב. צניעות- כל כבודה בת מלך פנימה. ג. אסור לאישה להיות תחת סמכותם של מפקדים גברים.

יש הטוענים כי בקרב הרבנות הראשית באותה תקופה היו גם קולות אחרים. במסמך שהעביר בזמנו מזכירו של הרב אונטרמן זצ"ל, המתוארך ל-ו' בסיוון תשל"ח, (יוני 1978) נכתב כי ניתן באופן פרטני בסיטואציות מסוימות לאפשר גיוס.

דעת הרבנות הראשית היא שבחורות כאלו (שחוששות מניסיונות קשים בצבא – י.א), יתגייסו לשירות לאומי בבתי חולים וכדומה, שאין שם משמעת צבאית ויש להן היכולת להתנהג לפי אורח חיים דתי שהורגלו בו, בלי מכשול ומעכב... אם בת דתית רוצה להתגייס לצבא וטוענת כי היא תקיפה בדעתה ובמזגה, כי יכולה היא לעבוד במסגרת צבאית, ותשמור על תומתה וחרות מלאה בהתנהגותה והנהגותיה, ואינה חוששת משום לחץ המביא לידי ניסיונות – אין הרבנות מוחה בידה.[183]

מכתב דומה מציג את עמדתו של הרב הראשי שלמה גורן זצ"ל, עליו חתום מזכירו האישי, זלמן קויטנר, בו נכתב שיש מקום לאפשר לבנות בסיטואציות מסוימות להתגייס

[181] מכתב רשמי של הרבנות הראשית לישראל, י' טבת תשמ"ו. מופיע שם, עמ' 1541.
[182] גדעון פרל, **הצופה**, מאמרים למערכת. 17.6.1987
[183] י' אוריך, "מסמך: הרבנות הראשית לא התנגדה לגיוס בנות", מתוך **אתר nrg**. 16.1.2014, http://www.nrg.co.il/online/11/ART2/540/988.html

כבוד הרב הראשי קבע בזמנו כי כל בת דתית המרגישה כי ערכי הדת שספגה בביתה ובבית הספר חזקים דיים, יכולה להתגייס ולשרת בצה"ל, ורצוי ביחידה דתית, אם ניתן".[184]

כתגובה לפרסומים אלו יצאו הרבנים הנ"ל בקריאה שהם מתנגדים לשירות צבאי לבנות ומכחישים דברים אלו שיוחסו להם, ועל כן יש לומר שבאופן רשמי הרבנות הראשית התנגדה לגיוס נשים אך באופן פרטי ולא פורמלי ניתנו היתרים מקומיים במקרים מסוימים.

ואולם בניגוד לעמדת הרבנות הראשית היו קולות רבניים אחרים בקרב הציונות הדתית שהציגו עמדה שונה. הקיבוץ הדתי הוציא הודעה מיד אחרי פסק הרבנות הראשית ב-1951 נגד הגיוס המתנגדת לפסק זה.

"מזכירות הציבור הדתי מביעה את צערה על כך שהרבנות הראשית הכריזה איסור על גיוס נשים פנויות בכל מסגרת צבאית..."[185]

הקיבוץ הדתי ורבניו המשיכו להציג את עמדתם בעד גיוס נשים לצבא, ויצרו מסגרות המאפשרות זאת לבנות הקיבוץ .[186] חיבור משמעותי ומקיף בנושא זה נכתב על ידי יחזקאל כהן מוותיקי הקיבוץ הדתי, בו הוא פורש את משנתו ההלכתית בעד גיוס לצבא ויוצא כנגד הטיעונים ההלכתיים של המתנגדים ובתוכם הרבנות הראשית לישראל. במבוא לחוברת הוא מעיד כי החוברת אינה מאוזנת, אך הוא עושה זאת כדי לאזן, "שכן הדעה הרווחת בציבור הדתי היא, שמעל לכל ספק הוא, שהשירות הצבאי לבנות אסור מבחינה הלכתית".[187] איתם הנקין מציין שהמאמרים המובאים בחוברת של כהן המביעים לכאורה עמדה חיובית בעד גיוס הנשים, מביאים אמנם טיעונים המאפשרים גיוס נשים, אך בסופו של דבר כהן "אינו מציין שבשורה התחתונה כל כותבי המאמרים שללו את הגיוס הלכה למעשה".[188] מחוץ לעולם הקיבוץ הדתי קשה למצוא קולות הלכתיים שתמכו ברעיון הגיוס של בנות ורוב גדול של רבני הציבור הדתי לאומי התיישר עם פסיקתה של הרבנות הראשית, כך שמסוף שנות החמישים עד שנות האלפיים רבני הקיבוץ הדתי נשארים קול בודד בסוגיה אל מול הרוב המוחלט של רבני הציונות הדתית שמתנגדים לגיוס הבנות.

---

[184] שם.
[185] ידיעות הקיבוץ הדתי מס' 63. ל' אדר תשי"א. (8.3.51). מובא אצל אונא עמ' 275.
[186] גם בתוך הקיבוץ הדתי היו קולות שהתנגדו. וראה: י' חלמיש, **עמודים, בטאון הקיבוץ הדתי** 413. (1980).
[187] יחזקאל כהן, **גיוס בנות ושירות לאומי- עיון בהלכה.** (הקיבוץ הדתי: נאמני תורה ועבודה. תשל"ט). עמ' 7
[188] א' הנקין, "גיוס נשים וחתנים לצבא", **תחומין כט**, (גוש עציון, צומת, תשס"ט) עמ' 461-470

בשנים שלאחר מכן, מאז שנות השמונים הקול הרבני בסוגיה מקבל כיוון יותר ברור והחלטי. קשה לקבוע באופן מדויק מהו מעמדו של כל רב בקרב הציבור הדתי לאומי, אך לא ניתן להתעלם מכך שלאורך עשרות שנים זרם הרבנים המרכזי בציונות הדתית התנגד באופן גלוי ומוחלט לגיוס נשים. הרב חיים דרוקמן, ראש ישיבת אור עציון וראש ישיבות בני עקיבא כתב בשנת תשמ"ד (1984): "שקר גס להציגני כמי שתמך בגיוס בנות".[189] וכך הוא כותב:

> הצבא איננו מיועד לנשים, המסגרת הצבאית לא מתאימה לבת. לא רק מבחינת כוחה הפיזי ומבחינת הקשיים הנפשיים שהוא מעורר בה יותר מאשר בגבר, אלא בעיקר בגלל אלו המוסריים, בכל הקשור לשמירת אורח חיים של קדושה.[190]

בשנים אלו אין קול משמעותי רבני המעודד גיוס נשים לצבא, לפחות לא באופן מוצהר. ניתן לראות זאת בעלון עולם קטן בו מופיעה העמדה של הרב דרוקמן נגד גיוס נשים. בעלון מופיעות דעות אחרות של הרב חיים נבון ומיכל נגן, ראש מכינת צהל"י של בנות לפני גיוס. אבל אפילו הם אומרים "אני מבין ראשי אולפנה החוששים לשלוח את תלמידותיהם לצבא". "השירות הלאומי צריך להיות העדפה ראשונה כי השירות הצבאי לא מתאים לכל אחת". כלומר, הדעות האחרות הבאות להציג תמונה שונה מדבריו של הרב דרוקמן, מצד אחד אינן מקבלות את האיסור ההלכתי הגורף ורואות בו הדרכה חינוכית, אך מצד שני אינן פוסקות בפועל לבנות להתגייס לצבא.

שינוי מסוים מעמדה חדה זו ניתן לקבל בסוף העשור הראשון של שנות האלפיים. תמונה כוללת של העמדה הרבנית בסוגיה מתקבלת בזכות חוברת שהודפסה בנושא זו המאפשרת הצצה לדעותיהם של כמה וכמה מן הרבנים החשובים ביותר בציונות הדתית. בשנת תשע"א (2010) הרב עודד מייזליש, ראש אולפנת חורב החליט "לבחון את עמדת רבני הציונות הדתית בסוגיא". לשם כך הוא נפגש עם "גדולי רבני הציונות הדתית" ושאל אותם על "חוות דעתם ההלכתית- חינוכית בעניין זה".[191]

לאחר סבב המפגשים עם הרבנים, הוא הוציא מסמך המסכם את משנתם של הרבנים והיחס שלהם לאיסור הקיים לגיוס הנשים. המסמך המרתק כולל ראיונות עם 12 רבנים, ראשי ישיבות ורבני ערים בעלי השפעה רבה בקרב הציונות הדתית (הרבנים צפניה דרורי, יעקב אריאל, אהרון ליכטנשטיין, חיים דרוקמן, זלמן מלמד, שמואל אליהו, שלמה אבינר, אליהו בלומנצוייג, דוד סתיו,

---

[189] ח' דרוקמן, **ערב שבת**, י"ג תמוז תשמ"ד.
[190] ח' דרוקמן, **עולם קטן** גיליון 257, תמוז תש"ע. עמ' 8. התבטאות דומה ניתן למצוא אצל הרב שאר ישוב הכהן, רב העיר חיפה: "אני מתנגד באופן נחרץ לשירות בנות בצבא..." **נעורים**, מס' 18, פברואר, 1986
[191] המסמך נקרא "גיוס בנות לצבא", והוא הופץ בקרב ראשי מוסדות ציונים דתיים. אב תשע"א. (2011).

נחום רבינוביץ, יובל שרלו, יוחנן פריד) מהמסמך עולה באופן ברור שכל הרבנים מתנגדים לכל סיטואציה של גיוס הבנות, גם במסגרות מותאמות להן, כי הדבר יכול ליצור פתח לגיוס גם למקומות שאינם מתאימים.

מעניין לראות כי עולה מכלל הרבנים שהאיסור של אישה להיות תחת פיקוד של מישהו אחר שנפסק בשם החזון איש, אינו שיקול הלכתי באופן פשוט ואין להתייחס אליו ככזה,[192] על כן האיסור להתגייס נובע בעיקר משאלות של צניעות ומרחב ש"אינו מתאים לנשים". התשובות שניתנו לשאלה של מקור ההלכתי לאיסור גיוס הבנות הן: "זו לא הלכה", "אין מקור הלכתי ברור", "בשכל, בראש", "זה לא עניין של סימן וסעיף בשולחן ערוך", ו"אין איסור קטגורי".[193] חלק מן הרבנים אמנם כותבים כי בת שרוצה להתגייס כדאי להכוין אותה להכנה ראויה (שרלו, ליכטנשטיין), ויש כאלו שאף מוצאים פתח להתיר עתודה (בלומנצוייג), אך ניתן לומר שהרוח העולה ממסמך זה היא התנגדות ברורה לשירות צבאי של בנות והתמודדות עם האתגר החינוכי העומד בפני מוסדות החינוך שצריכים להעביר מסר זה בתוך הרצון המורכב מצד הבנות. בתשובה לשאלת היחס לבנות הרוצות במפורש להתגייס הם עונים: "לא לדחות אותה", "לא להוקיע את מי שכן רוצה", "לאחל להן בהצלחה", "לנסות לקרב אותה", "לקרב אותן".[194]

יש כאן מגמה של שינוי בקרב רבני הציונות הדתית כי למרות שההתנגדות נשארה על כנה הרי שנפתח פתח משמעותי לגמישות. גמישות זו מתבטאת בשני עקרונות העולים מהמסמך: אי עיגון של איסור הגיוס בהלכה מובהקת, ויחס סלחני לבנות שבחרו כן להתגייס. ההכוונה שלהם היא באופן בסיסי להתנגד לשירות צבאי לבנות, הם קוראים למנהלי המוסדות לא להציג את השירות הצבאי כאופציה לגיטימית לבנות ויש למנוע זאת מהן ככל הניתן. יחד עם זאת, אין כאן קביעה הלכתית חדה (אצל רוב הרבנים) שיש איסור מוחלט להתגייס אלא יותר קריאה רוחנית חינוכית. על כן, בת שכבר בוחרת לעשות זאת יש ללוות אותה באופן חיובי וקרוב, על מנת שתעשה זאת באווירה המתאימה והנכונה ביותר.

כפי שראינו בפרקים הקודמים, מאז שנת 2010 אנו רואים עלייה משמעותית בנתונים של גיוס בנות דתיות לצבא. עלייה זו באה בניגוד לעמדתם של רבני הציונות הדתית שהתנגדו לגיוס הבנות ועקב כך הם נדרשו להגיב לתופעה. ניתן לזהות בחלוקה גסה שלוש תגובות שונות של הרבנים הציונים

---

[192] הרב יעקב אריאל אף כינה פסק זה: "שטויות".
[193] הרבנים דרורי, אליהו, אריאל, דרוקמן וליכטנשטיין בהתאמה. הרבנים אבינר ומלמד טוענים שעצם האיסור של הרבנות הראשית הוא המקור לאיסור.
[194] הרבנים דרורי, סתיו, אריאל, רבינוביץ', בלומנצוייג בהתאמה.

דתיים לתופעה זו ולראות בהתבטאויות השונות של רבנים בשנים 2013-2016 כמסווגות לשלוש קבוצות אלו:

הקבוצה הראשונה מתנגדת בכל תוקף לגיוס הבנות מבחינה הלכתית, היא נסמכת על פסיקתה של הרבנות הראשית ואף מחריפה את טון ההתבטאויות בנושא עקב העלייה באחוזי הגיוס. (ניתן לראות ברבנים שפירא אליהו ואבינר את מובילי הדעה בקבוצה זו).

הקבוצה השנייה כוללת רבנים המתנגדים לגיוס בנות אלא שהם אינם רואים בזאת איסור הלכתי מוחלט, אלא הדרכה חינוכית הנובעת מאופי השירות הצבאי וסכנותיו אל מול התועלת והיתרונות הקיימים במסלול השירות הלאומי. יש לראות את השינוי בניסוח זה כשינוי הנובע מהעובדה שיש בנות שאכן מתגייסות לצבא ורבנים אלו אינם רוצים לומר שכולן עוברות על איסור הלכתי. (הרב נבון ועזריאל כדוגמא)

ואילו הקבוצה השלישית הם רבנים הרואים בחיוב את גיוס הבנות ולעיתים אף מעודדים לכך. קבוצה זו החלה להשמיע טון זה באופן מפורש וגלוי בשנים האחרונות כאשר אחוזי גיוס הבנות עלה בכל אופן בצורה משמעותית. (רבני בית הלל כדוגמא).

הרבנים שכינינו אותם כקבוצה הראשונה ממשיכים את הקו המסורתי שהיה נהוג בשנים האחרונות המתנגד לגיוס בנות בכל סיטואציה. בשלוש-ארבע שנים האחרונות אנו עדים להחרפת הטון בסוגיה זו על ידי קבוצת רבנים מקרב הציונות הדתית מעבר לפסיקה המפורשת של הרבנות הראשית, כגון דבריו של הרב שלמה אבינר ב2015:

> איסור גיוס נשים לצבא אינו שאלה אישית ,אלא שאלה כלל ישראלית ,שעליה אמונה לפסוק רק הרבנות הראשית לישראל ,שהיא התורה במובן הממלכתי ,ולכן חשוב מאוד לדעת את פסיקתה המפורטת... החלטת מוסדות הרבנות הראשית "להתנגד לגיוס נשים לצבא".[195]
>
> "בת שמתגייסת לצה"ל בהחלט תורמת להרס המדינה".[196]

הרב שמואל אליהו, רב העיר צפת וחבר מועצת הרבנות הראשית אמר בדצמבר 2013 ש"השרות הצבאי אינו ראוי לבת ישראל".[197]

---

[195] הרב ש' אבינר, **עיטורי ירושלים**. גיליון 101. (ירושלים: עטרת כהנים, תשע"ה)
[196] אבינר, **ג'רוזלם פוסט**. 02.11.2015
[197] מכתב ששלח למנהלי מוסדות החינוך הדתי. דצמבר, 2013. מופיע באתר וואלה:
http://judaism.walla.co.il/item/2703823

גם הרב יעקב אריאל, רב העיר רמת גן ויו"ר ארגון רבני צהר מציג עמדה תקיפה בסוף 2013:

> "אנחנו נגד תפיסה של שעבוד בנות. בנות אינן לוחמות. לא יתכן שביחידות שדה ישרתו חיילים וחיילות בצורה מעורבת - זו סכנה ביטחונית, סכנה מוסרית. התורה מתנגדת לזה והשכל הישר מתנגד לזה... אסור שאשה תהיה כפופה לגבר ובמקום שאשה כפופה לגבר וישנם יחסי מרות ושעבוד, ישנו איסור חמור כי זו פרצה לבעיות צניעות ומוסר חמורות מאוד.[198]

ביטויים אלו הנאמרים מרבנים מרכזיים, רבני ערים וראשי ישיבות בציונות הדתית מרחיבים את פסק הרבנות הראשית ומסבירים את הסכנה הגדולה ואת הבעיה המוסרית הקיימת בגיוס הנשים. בנוסף לכך, מועצת הרבנות הראשית הוציאה גם היא הודעה מחודשת על פסיקתה בעניין זה בסוף 2013 מה שמראה על תקופה שבה החלו להישמע דעות רבות בעניין זה:

> מועצת הרבנות הראשית אוסרת גיוס בנות לצה"ל בכל צורה שהיא, וממשיכה את מסורת ההלכה של כל הרבנים הראשיים לשעבר, וחברי מועצות הרבנות הראשית לדורותיה שאסרו זאת.[199]

בכנס ירושלים שנערך בפברואר 2016 התייחס הרב יהושע שפירא, ראש ישיבת רמת גן באופן מפורש לעלייה באחוזי הגיוס של הבנות. בדיון שנערך על מצב גיוס הבנות בציונות הדתית אומר שפירא כי גיוס הבנות הוא נגד ההלכה וכי המצב בו הן מתגייסות הוא מצב מאד בעייתי:

> השאלה הזו היא שאלה הלכתית שכל גדולי הדור נתנו עליה את דעתם ואמרו דברים ברורים... אני יושב פה כאוב... עובר פה גל קשה ועכור...[200]

הרב שפירא במפורש מגיב פה לשינוי באחוזי הגיוס של בנות לצבא וטוען שזהו צד נגד ההלכה שיש לכאוב אותו. ההתייחסות החריפות הללו של רבנים בכירים מתייחסת באופן ישיר לתופעה קיימת של אחוז גבוה של בנות דתיות המתגייסות לצבא, והרבנים רואים בכך תופעה שלילית שיש להגיב אליה ולהילחם נגדה. הזרם התורני בקרב הרבנים מרגיש שמתחיל להיסדק הקונצנזוס שהיה בקרב הציונות הדתית לאורך השנים, בעיקר אצל ההנהגה הרבנית ועל כן הוא בוחר להתנסח באופן חד וברור יותר נגד גיוס הבנות. עובדה זו שמה בסימן שאלה את השפעתם של הרבנים ואת משמעות

---

198 י' אריאל, **ערוץ 7**, 26.12.2013

199 החלטות מועצת הרה"ר - ישיבה מס' 3 מיום כ"ט בכסלו תשע"ד (2.12.2013). מופיע ב**אתר הרבנות הראשית לישראל**, http://www.rabanut.gov.il/show_item.asp?levelId=61951.

200 י' שפירא, (8.2.2016) מתוך כנס **ירושלים ה13**, http://www.inn.co.il/News/News.aspx/315804

האמירה שכל מי שמתגייסת עוברת על ההלכה, שהרי קשה לומר על רבע מהבנות הדתיות בציבור הדתי שהם אינן שומרות הלכה.

מכיוון שכך ישנם רבנים אחרים שאותם כינינו בשם 'הקבוצה השנייה' שעדיין מתנגדת באופן עקרוני לגיוס הבנות אך לא רואה בזה איסור הלכתי מפורש אלא הדרכה ראויה לבנות. התבטאויות אלו עלו מתוך מסמך הרבנים שהובא לעיל אך ניתן לראות רבנים נוספים המתבטאים כך כתגובה לשינויים המתרחשים בפועל באחוזי גיוס הבנות. דוגמא לכך הם דבריו של הרב חיים נבון: בראיון ל"ישראל היום" כותב נבון באופן ברור יותר מבעבר על הלגיטימציה של גיוס הבנות. בשנת 2010 ב'עולם קטן' כפי שהראינו לעיל הוא כתב שהוא "מבין את המתנגדים לצבא", ואילו ב2014 הוא כתב:

> לדעתי, גיוס בנות לצבא אינו שאלה הלכתית, אלא שאלה חינוכית בלבד... יש מחנכים שאומרים לתלמידותיהם שלפי ההלכה אסור לבת להיות תחת מרות של גבר שאינו אביה או בעלה. אך אין הלכה כזו. הרבה מהמתנגדים מודים בזאת. אם כך, צריך לבדוק כל בת וכל מקום שירות לגופם. אני חושב שבנות לא צריכות לשרת ביחידות שדה. זה נכון לדעתי לא רק לבנות דתיות. יש תפקידים חשובים וחיוניים בעורף, שבהם בנות דתיות יכולות לשרת בתנאים נוחים מבחינה דתית, בקבוצה גדולה ובליווי תורני... יש לי תלמידות רבות בצבא, ואני גאה באופן ההתמודדות שלהן.[201]

בדבריו אלו של נבון הוא מציין כי יש לו תלמידות בצבא, מה שאולי גרם לשינוי בניסוחיו כלפי סוגיה זו. בנות רבות הלכו לצבא ופתאום מתברר ש'השד לא נורא כל כך', אלא כמו שאומר נבון הוא 'גאה באופן ההתמודדות שלהן'. גם כאן ניתן להניח שהמציאות שינתה במידת מה את דעתו של נבון והעובדה שבנות רבות מקרב תלמידותיו אכן משרתות בצבא מציבה אותו בעמדה שהוא צריך לראות בתופעה זו גם צדדים טובים ולא להתבטא באופן מוחלט נגד גיוס הבנות[202].

קבוצה נוספת של רבנים לא הסתפקה רק בריכוך האיסור להתגייס אלא אף הביעה עמדה חיובית פוזיטיבית כלפי גיוס הבנות לצבא. חלקם לא יוצאים באופן מפורש כנגד הפסיקה המפורשת של הרבנות הראשית אלא בוחרים לסייג אותה ולעודד באופן עקיף את גיוס הבנות וחלקם אף יוצאים

---

[201] ז' ליויאן, "מאמינות, מתגייסות ולא מתחרטות." **ישראל היום**. 21.02.2014.

[202] הרב עזריה אריאל במאמר שנכתב בעימות למאמרו של בן דוד המובא בהמשך עמדה זו הרואה באיסור להתגייס עמדה חינוכית רבנית ופחות הלכתית: "השאלה הנשאלת תדיר כלפי השוללים את גיוס הנשים היא: איפה כתוב האיסור הזה? התשובה שלי היא שגם אם הדברים לא מנוסחים כך במפורש – זוהי הפרשנות הראויה של רוב ככל הרבנים בימינו... הערכת המצב הרווחת בקרב אנשי תורה וצבא, על סמך הניסיון האישי וקריאת דו"חות ומחקרים, היא ששירות נשים בצה"ל כיום קרוב מדי לתקלות ונזקו גדול בהרבה מתועלתו מנקודת מבט תורנית (לא רק, אבל אקצר בנקודה זו), ולכן שיקול הדעת מכריע לשלילה גורפת...". ע' אריאל, 'לשמור מרחק', **מקור ראשון**, 24.01.14

במפורש ומביעים עמדה אקטיבית הרואה באופן חיובי גיוס בנות לצבא. קשה לקבוע נקודת זמן אחת שבה רבנים ציונים דתיים החלו להשמיע עמדות בעד גיוס נשים אך ניתן לומר שבשלוש שנים האחרונות כמות הרבנים שהביעו עמדות כאלה בפומבי עלתה ויש לראות זאת כשינוי מגמה לעומת עשרות השנים האחרונות. עמדה חיובית חד משמעית כלפי גיוס בנות ניתן לראות אצל ארגון 'בית הלל': לקראת דיון בכנסת במאי 2014 בסוגיה זו הוציא ארגון רבני 'בית הלל' הכולל בתוכו עשרות רבנים מקרב הציונות הדתית מסמך בו הוא מציג עמדה אלטרנטיבית לעמדת הרבנות הראשית בסוגיה.

העמדה החדשה שמציג ארגון בית הלל כתגובה אולי להודעה של מועצת הרבנות הראשית המובאת לעיל מהווה פסיקה תקדימית של ארגון רשמי הכולל עשרות רבנים ציונים דתיים המביעים עמדה המנוגדת באופן מפורש לפסיקת הרבנות הראשית ולעמדה הרבנית האחידה שהייתה נהוגה בציונות הדתית לאורך עשרות שנים בסוגיה זו:

> בשנותיה הראשונות של המדינה, סוגיית גיוס הנשים הייתה סלע מחלוקת בלב החברה הישראלית. כבר מימיה הראשונים של מדינת ישראל, עמדתה של הרבנות הראשית הייתה שהמדינה צריכה להימנע מגיוס חובה של נשים לשורות הצבא. עמדה היסטורית זו לא השתנתה. הפשרה שהושגה, המאפשרת לבנות בעלות רקע דתי להצהיר על דתיותן ולהימנע מן הגיוס לצבא, נתנה מענה במשך שנים רבות ושמרה על הסטטוס-קוו. התפתחותו של מוסד 'השירות הלאומי' אפשרה לנשים רבות, בעיקר בנות הציונות הדתית, לשרת את המדינה שירות אזרחי מסור, תוך שמירה על צביון החיים הדתי.
>
> עם זאת, המסע של החברה הישראלית לא נעצר. לא די בהסכמים הישנים כדי להכיל את תנאי החיים החדשים. המסע נמשך גם בעולמה של הציונות הדתית. תהליכים שונים בשנים האחרונות, הכוללים שינויים משמעותיים גם בצבא, יצרו תנאים המאפשרים לבנות דתיות לשרת שירות צבאי ראוי ומתאים לעולמן הרוחני.[203]

כפי שעולה מן הדברים, רבני בית הלל טוענים שפסיקת ההלכה של הרבנות בעניין לא השתנתה מאז קום המדינה למרות שהמציאות בשטח השתנתה. טענה זו טומנת בחובה גם תפיסה ביחס ההלכתי כלפי השירות הצבאי וגם טענה כלפי האופן שבו הרבנות הראשית פוסקת את הלכותיה. האיסור לשאת נשק, להיות כפוף ולשמור על צניעות אינם יסודות הלכתיים נבדלים על פי רבני בית הלל, ויש

[203] מתוך **אתר בית הלל**, 28.5.2014 http://www.beithillel.org.il/show.asp?id=66457#.VrL77I9OKP8

לראות איך הם מתאימים למתרחש בשטח. העמדה השוללת גיוס נשים על פי טענה זו, אינה מסתמכת באופן מוחלט על האיסורים ה'יבשים' האלו, אלה רואה בכך תפיסת עולם של מקומה של האישה והמארג החברתי הרצוי. אם נשתמש בהבחנה שעשתה תמר רוס בין תפיסה של פוזיטיביזם פורמליסטי ופוזיטיביזם לא פורמליסטי[204] נוכל לומר כי ישנם תפיסות אורתודוכסיות הרואות בהלכה מערכת חוקים המוגדרים היטב והפוסק צריך להחיל את החוקים והעקרונות הקיימים על הסוגיה הנמצאת לפניו. תפיסה זו, המכונה אצל רוס תפיסה פורמליסטית לא משאירה שיקול דעת סובייקטיבי אצל הפוסק למעט מקרים נדירים של לקונות משפטיות. ניתן לומר בהשאלה לסוגיה שלנו כי הפסיקה ההלכתית שהייתה קיימת לאורך השנים בסוגיה זו האוסרת גיוס נשים לצבא משאירה את הפוסק בימינו מול ברירה די מוגדרת המשאירה את האיסור על כנו.

לעומת תפיסה זו מגדירה רוס זרם אורתודוכסי המחזיק בעמדה לא פורמליסטית כלפי ההלכה (היא מביאה את הרב אליעזר ברקוביץ כדוגמא מובהקת לזרם זה). זרם זה רואה את התורה כמקפלת בתוכה מערכת של ערכים מוסריים שלא נמצאים באופן מפורש בתוך המערכת ההלכתית ועל הפוסק מוטלת החובה לדלות ערכים ועקרונות אלו מתוך התורה שבמשך הדורות ניתנה כהוראות זמניות המובילות בהדרגה לכינון חברה אידיאלית. "תכליתה של ההלכה היא יותר מאשר מיצוי ההיגיון הפורמלי הפנימי שלה עצמה. בעוד שהכרעותיה עשויות להשתנות בהתאם לתמורות החלות בחברה, מגמותיה קבועות ועומדות תמיד בעינן".[205] מתוקף דברים אלו ניתן בעיני לזהות את תפיסת ההלכה של רבני בית הלל עם כיוון זה. הרעיון העומד בבסיס פסיקתם הוא שיש עקרונות תורניים נצחיים ואותנטיים, אך יש גם נורמות שהתקבעו במסורת היהדות סביב תרבויות ומציאויות שונות שבהם נתקלו הפוסקים ויש לבחון פסיקות אלו באופן מחודש כשאר המציאות והתרבות הקיימת משתנה ומתעצבת באופן אחר. מכיוון שכך, הם מרשים לעצמם לומר שהמציאות כיום מאפשרת שינוי בפסיקה המסורתית ביחס לגיוס הבנות הן בגלל השינוי במתרחש בעולם במעמדן של הנשים והן בגלל השינויים שהצבא עצמו עשה ביצירת מסגרת מתאימה לבנות דתיות.

היטיב לבטא זאת הרב יצחק בן דוד בתחילת 2014 לאחר הודעת מועצת הרבנות הראשית:

> יציאתן של נשים לתפקידים משמעותיים בצבא ובחברה משקפת תהליכים של עצמאות ומעורבות גוברת והולכת של נשים במרחבי העשייה והפעולה הציבוריים. תהליך זה מנוגד למקומן המסורתי של נשים, שהתמצה בעבר בעיקר בתפקידי ההורות והזוגיות.

---

[204] ת' רוס, **ארמון התורה ממעל לה**, עמ' 135-145.

[205] עמ' 143

חלק ניכר מן העולם הרבני מנהל מלחמת מאסף כנגד תהליכים חברתיים רחבים אלו, והעמדה ביחס לשירות נשים בצבא היא חזית מרכזית אחת במלחמת מאסף זו.[206]

בדבריו הוא מציין את החשיבות שיש לדעתו בגיוס הבנות לצבא, ואת התרומה היכולה לצמוח מכך למדינת ישראל. בנוסף לכך ניתן לראות כאן מוטיבציות של הרבנים להגמשת העמדה אל מול המציאות המשתנה פן ייווצר מצב שסמכותו של הממסד הרבני תתערער אם ייווצר פער גדול מידי בין פסיקותיו לבין התנהגות הציבור. על כן הוא מחליט לצאת באופן גלוי נגד פסק הרבנות:

מעתה נראה כי ציות להוראת הרבנות הראשית במקרה מעין זה נכנס בגדרה של המשנה בריש הוריות: "הורו בית דין לעבור על אחת מכל מצות האמורות בתורה... וידע אחד מהן שטעו או תלמיד והוא ראוי להוראה". על פי דין המשנה שם אין היתר לחכם לציית להוראה שהוא רואה אותה כהוראת טעות, והוא מחויב לפעול על פי מיטב הכרתו ההלכתית והמצפונית. ואם כך ביחס לבית הדין הגדול שבלשכת הגזית, קל וחומר ביחס להוראותיה של הרבנות הראשית דהיום. אמנם, כדי שלא אהפוך למעין מקבילה מודרנית של הזקן הממרא המקראי, אין בידי ובכוחי להורות לאחרים לנהוג למעשה על פי עמדה זו. לכן הנני מוסר מודעה בפניכם: את אשר על לִבי אמרתי. כל שאמרתי הוא להלכה ולא למעשה. מכאן ואילך, כל אחת תקבל את החלטותיה על פי מיטב מצפונה והכרתה ההלכתית, הלאומית והאנושית.[207]

מצד אחד, מבטא הרב בן דוד בפסקה האחרונה את ההבנה שהזרם המרכזי והמוביל של הרבנות מתנגד לגיוס הנשים ואינו רואה לנכון לשנות פסיקה זו, אך מצד שני ניתן לראות איך מתחילה להיווצר עמדה רבנית אחרת הרואה באופן חיובי את גיוס הבנות.[208] היא מעוניינת לעודד אותן להתגייס אך עוד לא רוצה לפרוץ את המרקם העדין שבין הרבנות הראשית לבין רבנים בעלי עמדה שונה. בדבריו אלו של בן דוד עולה במפורש השינוי שהוא רואה לנגד עיניו, ולא רק דיון הלכתי תיאורטי. הגורם שמשפיע עליו לכתוב את הדברים הוא המציאות הקיימת בשטח של אחוז בנות שמתגייסות והרבנים לדעתו מנהלים 'מלחמת מאסף' כנגד תופעות אלו. המוטיבציה שלו היא להיות חלק מהתנועה שכבר קיימת בשטח, לראות את הדברים החיוביים שהיא מביאה ולא לנסות להתנגד

---

[206] י' בן דוד, "כלואים בשנות החמישים", **מקור ראשון**, 24.01.2014

[207] שם

[208] במרץ 2014 התראיין הרב שמואל דוד, רב העיר עפולה ברדיו כל חי והביע את תמיכתו בגיוס הנשים להפתעתו של שדרו הרדיו. כך תיארו זאת באתר רדיו כל חי: "בתכניתו של אבי מימרן במהדורת יומן הערב, התראיין הרב דוד שמואל והצהיר כי הוא מתיר ופוסק שאין שום מניעה לבנות להתגייס לצבא וכי אנו נמצאים בשעה שזקוקים לבנות בצבא ושעת סכנה וכי אין שום בעיה של צניעות. הוא טען כי גם בבנק יש בנות ובכל מקומות העבודה ישנן בנות". מתוך: **אתר רדיו כל חי**. תשע"ד. http://www.kolhaemet.co.il/8835

למגמה חזקה שרק מתרחבת. יש כאן קריאה מפורשת להתאים את הפסיקה למציאות המשתנה לנגד עיננו.

בכנס שערך הצבא לבנות הרוצות להתגייס הביעו רבנים נוספים את דעתם בעד גיוס בנות ואף ניסחו זאת בצורה חריפה המעניקה דחיפה ואמון באותן בנות הבוחרות להתגייס. הרב בני לאו בדבריו משבח את הבנות שמציבות בשטח עובדות נגד העמדה הרבנית:

> הנוער הזה לא משקר ולא מזייף. הבנות יודעות שהאיסור ללכת לצבא אינו אמיתי. הן רוצות להיות שותפות בשליחות הציונית ומוצאות את הצבא כבית טוב וחם. ההנהגה החינוכית והרוחנית צריכה להתעורר. הבנות כבר כאן[209]

> הרב אוהד טהר-לב כבר לא היסס לכתוב כי: "מצווה לנשים להתגייס לצה"ל ולתרום בתפקידים רבים."[210] יש כאן באופן ברור עמדה רבנית חדשה שרואה באופציה של השירות הצבאי עמדה של 'לכתחילה' ואף יותר מכך בוחרת לכנות זאת בשם "מצווה", ביטוי בעל משמעות מרחיקת לכת בעולם הלכתי רבני. אין כאן כבר מצב של בדיעבד או ליווי לבנות שכבר בחרו ללכת אלא דחיפה חד משמעית לאופציה של גיוס בנות לצבא.

קבוצה זו של רבנים המתירה ואף מעודדת את גיוס הבנות לצבא עושה זאת באופן ישיר כתגובה לעלייה בנתוני הגיוס של הבנות הדתיות. חלק מהרבנים עושים זאת לאחר שהמציאות נראית להם פחות שלילית ממה שהיה נדמה קודם, חלק עושים זאת כדי לא להוציא אחוז גבוה של בנות מחוץ לתחומי ההלכה והחברה הדתית לאומית, וחלק אף עושים זאת על מנת שהרבנים יישארו רלוונטיים כלפי הציבור ושסמכות הרבנים תישאר בתוקפה ולא תאבד את כוחה עקב אי הלימה בין פסקי הרבנים למציאות המתרחשת בפועל. עמדות אלו של הרבנים מתכתבות באופן ישיר וגלוי עם העובדה שאחוזי הגיוס עולים ושבנות דתיות רבות משרתות בצבא. הרב בני לאו שכותב לרבנים להתעורר כי 'הבנות כבר כאן' מבטא באופן חריף את הכיוון של קבוצה זו, קבוצה שאינה רוצה לעמוד ולצעוק כנגד תופעה הולכת ומתרחבת אלא בוחרת להצטרף למגמה זו ולדעת לכוון אותה באופן נכון על פי דעתם. הרבנים כותבים באופן מפורש כי פסיקתם נובעת מכך שהם רואים את הבנות שהתגייסו לצבא ואת העבודה הטובה והמשמעותית שהם עושות שם. המסגרת הצבאית מאפשרת לבנות לשמור על אורח חיים דתי ומצליחה לתת מענה הן להשתתפות של הבנות באתוס

---

[209] ח' ששר, "הרבנים מתנגדים, אך מספר החיילות הדתיות רק עולה." מגזין **'נשים'**. 29.01.2014

[210] שם.

הצבאי והן לשמור על המסגרת הדתית אליה הן משתייכות ובכך יוצרת משיכה עבור הבנות לבחור במסלול זה.

סיכום

שלושת סוגי התגובות של הממסד הרבני לעלייה באחוזי גיוס הבנות הדתיות לצה"ל מלמדות אותנו על שינוי המתרחש בציונות הדתית בסוגיה זו. עמדה ראשונה של רבנים המחריפים את ביטוייהם כנגד גיוס הבנות והשלכותיו נותנת אינדיקציה על שינוי ותחושת מגננה בקרב חלק גדול מרבני הציונות הדתית. תגובה שנייה של רבנים באה לידי ביטוי בשינוי הנוסח של איסור הגיוס והפיכתו לקו ערכי חינוכי ולא אסור הלכתית. עמדה זו הבוחרת "לא להוציא מחוץ לגדר" כמות גדלה והולכת של בנות המתגייסות לצבא מלמדת על שינוי ביחס כלפי אותם בנות וריכוך העמדה הרבנית מול החלטתם להתגייס. ואילו הקבוצה השלישית מגיבה לאחוזי הגיוס בכך שהיא מאפשרת ואף מעודדת את התופעה בניגוד לקונצנזוס הרבני שהיה קיים בעשרות השנים האחרונות. השינויים בין התגובות האלו נובעים מהיחס השונה אל ההלכה, היחס אל השינויים התרבותיים המתרחשים בעולם והאופן השונה שבו נתפס הממסד הרבני בעיני קבוצות הרבנים השונות, אך המכנה המשותף הוא הצורך להגיב ולתת מענה של רבנים למגמה ההולכת ומתרבה של בנות רבות המתגייסות לצבא בניגוד לעמדתם הרשמית של הרבנים בסוגיה.

סיכום ומסקנות

ניתן להגדיר את היחס של הציונות הדתית אל גיוס הבנות לצבא לאורך השנים כסוג של עקומת פעמון. בתחילת הדיון בסוגיה היו דעות שונות בתוך המרחב הציוני דתי, הן הפוליטי והן הרבני אך במשך הזמן הקול המתנגד לגיוס הנשים הפך להיות הקול הנשמע במרחב. ההתנגדות לגיוס הנשים נהייתה טאבו בציונות הדתית והיא חורזת את כל צירי ההשפעה בחברה זו: העמדה התורנית, אנשי הציבור והממסד החינוכי של הציונות הדתית. בנות שהתגייסו לצבא באותן שנים ידעו שהן עושות את זה מחוץ לקונצנזוס הקיים בחברה הציונית דתית, והאופציה הלגיטימית שעמדה בפני הבת היא בחירה במסלול של שירות לאומי. בתקופה האחרונה חזרה סוגיה זו להוות מחלוקת בציונות הדתית ודעות שונות נשמעות ביחס לגיוס הבנות, מה שמלמד על שינויים משמעותיים ביחסה של הציונות הדתית לגיוס נשים בשנים האחרונות. השינוי הזה נובע בחלקו בגדול כפי שמוצג בעבודה זו, עקב עלייה משמעותית של בנות דתיות הבוחרות להתגייס לצבא.

מהנתונים שנאספו במחקר זה ניתן לראות באופן ברור שבשנים האחרונות חלה עלייה גדולה באחוז הבנות הדתיות המתגייסות לצה"ל. קשה לומר באופן מוחלט מהם הגורמים לשינוי זה שבא מתוך השטח, אך ניתן להצביע על מספר שינויים ותהליכים שקורים סביב המגמות הללו. נתון אחד קשור לכך שצה"ל עושה מאמץ גדול ביצירת מסגרות ובגיוס ושכנוע של בנות להצטרף אליו.[211] גורם נוסף היא העובדה שקשה להחזיק לאורך זמן את המיתוס של השירות הצבאי בפני אוכלוסייה גדולה כל כך מבלי לפתוח אותו לכלל הציבור. השירות הצבאי בקרב הציבור הדתי לאומי הוא ערך נשגב שלא ניתן להשוות אליו עוד הרבה ערכים בחברה זו ויש לראות כאן תהליך שבו הבנות רוצות להצטרף ולהיות חלק מאותו ערך.[212] לצד זה יש לומר, כי האוטוריטה הרבנית החזקה ששלטה בשנות ה70-80 סביב גוש אמונים וישיבת מרכז הרב החלה לאבד מכוחה בשנים האחרונות ויש יותר מקום לדעות אחרות וכיוונים שונים, שסוגיה זו של השירות הצבאי לנשים היא רק דוגמא להם.[213]

בעקבות העלייה באחוזי הגיוס עמדות של אנשי חינוך רבנים ופוליטיקאים החלו להשתנות בתגובה למצב זה: חלקם הכשירו את התופעה שממילא התרחשה והחלו אף לעודד אותה, חלקם רק השלימו אתה והגמישו את עמדתם כך שתוכל להכיל אותה, גם אם בלי לתת לה גושפנקא מפורשת, בעוד אחרים הקשיחו את עמדתם מתוך רצון להחזיר את הגלגל לאחור. דומה שמה שהתחיל

[211] כפי שכבר הראו חוקרים נוספים. ראו לדוגמא, חכמון, שם ופסו, שם.
[212] ערך נוסף שאולי שווה בקרב הציונות הדתית לערך השירות הצבאי הוא לימוד התורה, וגם במסגרת זו נעשו שינויים רבים בשנים האחרונות ביחס לאוכלוסיית הנשים. וראה קהת , 89-108.
[213] וראה בהרחבה לתהליכים אלו אצל שלג, עמ'30-37.

מלמטה בניגוד לקונצנזוס ערער את הקונצנזוס עצמו, ואולי יוביל בסופו של דבר ליצירת קונצנזוס חדש.

התיאוריות השונות במדיניות ציבורית דנות בשאלת עיצוב המדיניות: האם המדיניות נקבעת 'מלמעלה למטה' כך שמעצבי המדיניות הנמצאים במעלה ההיררכיה החברתית-פוליטית-בירוקרטית מחליטים על מדיניות מסוימת ומעבירים אותה לשטח שמבצע אותה. או לחילופין, שמא המדיניות נקבעת בסופו של דבר דווקא על ידי הדרגים הנמוכים הנמצאים סמוך למקום בו היא מתבצעת, תנועה הנקראת 'מלמטה למעלה'[214]. במחקר זה ניתן לראות מתח זה באופן ברור, כאשר לאורך השנים הציגו מובילי הדעה בקרב הציונות הדתית עמדה חדה וברורה שעל פיה נהג רוב גדול של הציבור. הרבנים, הפוליטיקאים ואנשי החינוך החזיקו בעמדה המתנגדת לגיוס בנות לצבא והנתונים בשטח הצביעו על אחוז קטן של בנות שאכן התגייס. בשנים האחרונות לעומת זאת, החלה תנועה מתרחבת של בנות דתיות המתגייסות לצבא על אף שלא חל שינוי רשמי בעמדתם של אותם גורמים משפיעים. אך מה שמעניין לראות הוא שהשינוי הזה הוביל לתנועה של 'מלמטה למעלה' באופן שזעזע את המבנה ההיררכי הפשוט הקיים בחברה הדתית לאומית.

.

בשדה החינוכי ניתן לראות בצורה בהירה את הפער שבין אנשי ה'למעלה' במנהל החמ"ד שממשיכים להתנגד לכל לגיטימציה של גיוס בנות, לבין אנשי ה'למטה' מנהלי המוסדות החינוכיים שמדיניותם השתנתה עקב המצב בקיים בשטח שאילץ אותם לפעול אחרת. מנהל החמ"ד לא שינה באופן רשמי את חזונו ועמדתו ביחס לשירות הנשים והוא עדיין משדר את התנגדותו העקרונית לאופציה של גיוס לצבא ותמיכה במסלול של שירות לאומי. יחד עם זאת, אנו רואים שמנהלי בתי הספר אינם מיישמים בפועל מדיניות זו, ובשנים האחרונות יותר ויותר מנהלי מוסדות מאפשרים לבנות להיחשף לאופציה של שירות הצבאי, מה שמגביר את הלגיטימיות של מסלול זה. ניתן להסביר את הפער בין הנהלת החמ"ד למדיניות של מנהלי בתי הספר בכך שהמנהלים מתנגדים למדיניות החמ"ד, אך נראה לי סביר יותר לומר כי באופן רשמי אמנם החמ"ד עדיין מחזיק בדעתו הרואה במסלול של שירות לאומי אופציה עדיפה וראויה יותר, אלא שהוא לא יכול להתעלם מכך שבנות רבות מקרב בתי הספר מתגייסות לצה"ל, ועל כן הוא מעדיף לתת להן הכוונה וכלים ראויים שיעשו זאת לפחות באופן מכוון יותר על ידי מתן אוטונומיה למנהלי בתי הספר להפעיל מדיניות עצמאית

[214] ראו בהרחבה דיון על תפיסות אלו ותפיסה שלישית הכוללת את שתיהן בספרה של האוניברסיטה הפתוחה על מדיניות ציבורית: **מדיניות ציבורית, יסודות ועקרונות**, עורכים: דוד נחמיאס, אורי ארבל-גנץ, אסף מידני. (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2010) עמ' 386-382.

בסוגיה זו. החמ"ד נותן יותר אוטונומיה למנהלים עצמם, כך שמבלי לאמץ בעצמו את שינוי המדיניות הוא בעצם משלים אתה בדיעבד. כלומר, השינוי שחל במדיניות בתי הספר נבעה מהשינוי שנוצר בשטח, ומנהלי המוסדות "נגררו" למדיניות שהם אינם מזדהים אתה באופן מלא אך מאפשרים אותה עקב הצורך שעלה מלמטה.

העלייה באחוזי הגיוס של בנות בתחילת הדרך הייתה עמדה עצמאית שאינה נובעת מ"עמדתה הרשמית" של הציונות הדתית, והפער בינה לבין הנתונים המתרחשים בפועל מצביעה לנו על ירידה בסמכות ההיררכית בחברה הציונית דתית. ההתנגדות לגיוס הנשים חצתה כמעט את חלקי הציונות הדתית, מה שרק מחזק את עוצמת התופעה של אחוז הבנות שמתגייסות. יש כאן תופעה של פגיעה בסמכות וירידה בהשפעה של גורמים שהיו לאורך שנים מובילי הדעה בחברה מסורתית שמטבעה מקיימת בעצמה מוקדי סמכות משפיעים. העובדה שאחוז גדול של בנות בחר לפעול בניגוד לעמדה הממסדית של הציונות הדתית מלמדת על עצמאיות שחברה זו נטלה לעצמה ושברה בכך את הסדר שהיה קיים לפחות באופן רשמי בתוך החברה הציונית דתית. צריך לומר כי גם על פי חלק מהרבנים המתנגדים לגיוס הבנות העמדה כאן אינה נובעת מהכרעה הלכתית ברורה אלא יותר הדרכה חינוכית והנהגתית, ועל כן הבנות לא הפרו צו הלכתי מוחלט אלא רק פעלו באופן המנוגד להדרכה הרבנית. אך אף על פי כן אנו רואים מהמחקר שגיוס הבנות היה מנוגד באופן בסיסי לאופן שבו הממסד הרבני והציבורי רצה לעצב את החברה הנשית הציונית דתית.

תהליכים אלו יכולים לתת לנו תמונת מצב על הכיוון שאליו הציונות הדתית הולכת. האופי השמרני של חברה זו שבא לידי ביטוי במחקר היה הקול המרכזי עד תחילת שנות האלפיים, אך בשנים האחרונות ניתן לראות כיוון חדש של חלקים בחברה זו שאינם רואים את עצמם מחויבים בהכרח לאליטה הישנה שהובילה את הציונות הדתית. ממילא הם יכולים לבחור בנתיבים חדשים פחות שמרנים ונוטים יותר לתפיסת עולם ליברלית בסוגיות הקשורות למקומה של האישה ולסמכות רבנית כאוטוריטה יחידה בהתוויית אורח החיים. כמובן שתנועה זו יוצרת מטוטלת לצד שני ומביאה לכך שחלקים אחרים בחברה זו תופסים עמדה יותר שמרנית המתבצרת בתוך הגבולות המוכרים לה אל מול הרוחות החדשות הקוראות לפריצת העמדות המסורתיות שהובילו חברה זו במאה שנים האחרונות. תמונה זו מורכבת יותר שהרי הזרם הציוני הדתי בראשיתו היה זרם שראה עצמו כמתחדש ופורץ דרך לעומת העמדה החרדית המסורתית, ומכיוון שכך הצורך בהתחדשות ובהתאמת הרוחניות למציאות הוא תנועה הקיימת באופן תשתיתי באורח החיים הציוני דתי. סוגיית גיוס הנשים מהווה כאן אתגר לתפיסת העולם הציונית דתית המקיימת בתוכה מתח תמידי בין מסורתיות ושמירה על מבנה היררכי הלכתי ברור לבין הרצון ליצור הרמוניה בין העולם הדתי

למציאות המודרנית. תוצאות המחקר מלמדות על תנועה שהוביל השטח לפריצת דרך ולשבירת מוסכמות שהיו קיימות לאורך שנות דור. הנהגת הציבור הדתי לאומי עומדת בעקבות כך מול השאלה האם לנסות להילחם בתנועות כאלו או שמא לראות בהם כוח חדש ומרענן המאפשר התחדשות ושמירה על המתח הבריא בין מסורת לחידוש ובין סמכות לעצמאות.

ביבליוגרפיה

- אביטן כהן ש', "חיילת עם כיסוי ראש- חלק מהנוף של צה"ל". **מקור ראשון.** 6.12.2015
- אבינר ש', **ג'רוזלם פוסט**. 02.11.2015
- אבינר ש', **עיטורי ירושלים**. גיליון 101. (ירושלים : עטרת כהנים, תשע"ה)
- אדמונית ב'. "חינוך הבנות והבנים הדתיים, מבט מגדרי משפחתי". בתוך : **זהו(ת) החמ"ד, מאה שנים לחינוך הציוני דתי**. לילך רוזנברג- פרידמן, יצחק ש' רקנטי. (עורכים). (ירושלים, 2011) עמ' 292.
- אונא מ', **בדרכים נפרדות**, (אלון שבות, יד שפירא, תשמ"ד. 280-256)
- אוריך י', "מסמך : הרבנות הראשית לא התנגדה לגיוס בנות", מתוך **אתר nrg**. 16.1.2014, http://www.nrg.co.il/online/11/ART2/540/988.html
- אחיטוב י', "מן הספר אל הסיף". בתוך : **שני עברי הגשר.** מרדכי בר און וצבי צמרת (עורכים). (ירושלים : יד יצחק בן צבי. 2002). עמ' 433.
- אטינגר י', "נשים דתיות בצריח : המרד באורתודוכסיה מגיע לצה"ל". **אתר 'הארץ'**. 23.09.2015.
- אילני א', **דת חברה ומדינה בישראל**. (תל אביב, מטח : המרכז לטכנולוגיה חינוכית ישראל. משרד החינוך, התרבות והספורט, 2012 עמ' 218) .
- אליהו ש'. **אתר וואלה**, דצמבר, 2013. http://judaism.walla.co.il/item/2703823
- אנגלנדר י', "אינני מחפשת את המאבק אלא את השינוי שלי". ראיון עם מיכל נגן. בתוך : **דעות**(25). (תשס"ו).
- אריאל י', "חרבות ואתים", **תחומין ד**. (גוש עציון : צומת, תשמ"ג)
- אריאל י', **ערוץ 7**, 26.12.2013
- אריאל ע', 'לשמור מרחק', **מקור ראשון,** 24.01.14

- בודאי- היימן ר', "חצאיות ב'חאקי'". בתוך: **בין הכיפה לכומתה, דת פוליטיקה וצבא בישראל**. ראובן גל (עורך). (בן שמן: מודן, 2012 עמ' 555-552).
- ביק א', "**ייהרג ואל יעבור" ?- שירות לאומי לבנות חרדיות ודתיות**, (אוניברסיטת אריאל, 2013).
- בן אריה ש', **יהודית ודמוקרטית- נשים בישראל, דת והמאבק על הזכות לבחור ולהיבחר**. מתוך הבלוג של שביט בן אריה, 2012.
- בן ארצי ח'. "ברכת "שלא עשני אישה"." **אקדמות, ד.** (ירושלים: בית מורשה, תשנ"ח) עמ' 129.
- בן דוד י', "כלואים בשנות החמישים", **מקור ראשון**, 24.01.2014
- **בעד ונגד**, ילקוט לבירור בעיות חברה ומדינה, 70. (1977), עורך: יוסף אורן. (תל אביב: המחלקה לחינוך חברתי במשרד החינוך והתרבות, 1977) עמ' 23.
- בר לוי א', "החמ"ד- חינוך פלורליסטי עם פתיחות לרפורמה או שמרנות דתית?" בתוך: **זהו(ת) החמ"ד, מאה שנים לחינוך הציוני דתי**. לילך רוזנברג- פרידמן, יצחק ש' רקנטי. (עורכים). (ירושלים, 2011). עמ' 120-116
- בראון ב', "היהדות החרדית והמדינה", בתוך: **כשהיהדות פוגשת מדינה**, (תל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה וידיעות אחרונות. 2015) עמ' 81-80.
- ברנדס י', "הגיונות סותרים בחינוך הדתי". בתוך: **זהו(ת) החמ"ד, מאה שנים לחינוך הציוני דתי.** לילך רוזנברג- פרידמן, יצחק ש' רקנטי. (עורכים). (ירושלים, 2011) עמ' 60-49.
- גוטל נ', "חופשה לבני ישיבותינו" או מצות גיוסם." בתוך: משה רחימי (עורך). **ספר עמדו"ת, הכיפה והכומתה**, (אלקנה: מכללת אורות ישראל, 2010) עמ' 35-31.
- גולדמן א', **יהדות ללא אשליה**. עורכים: דני סטטמן ואבי שגיא. (ירושלים: מכון הרטמן, 2013 231-198).
- גולן י', "זה לא אני זה הוא". **אתר העיר מודיעין**. (26.12.2013)
- **גיוס בנות לצבא.** עורך: עודד מייזליש. אב תשע"א. (2011).

- גרוס ז'. **"תפקידיו החברתיים של החינוך הממלכתי דתי"**, א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, (רמת גן : תשס"ג). עמ' 186-129.
- דברי הכנסת, ישיבה 272, יולי 1953.
- דגן מ', "החינוך הממלכתי דתי : הגישות התפתחותן וישומן", א' פלד (עורך), **יובל למערכת החינוך בישראל**, (ירושלים : משרד החינוך, תשנ"ט) עמ' 1011- 1023.
- דרוקמן ח', "הקדמה", בתוך י' הגר לאו, **החיל והחוסן**, (אור עציון, תשמ"ט), עמ' ט.
- דרוקמן ח', **עולם קטן** גיליון 257, תמוז תש"ע. עמ' 8.
- דרוקמן ח', **ערב שבת,** י"ג תמוז תשמ"ד.
- הבר כ' ושרביט ברוך פ'. **שירות נשים בצה"ל, המשך התקדמות או נסיגה לאחור?** (ירושלים : המכון הישראלי לדמוקרטיה. 2013) עמ' 25.
- הולצר א', **חרב פיפיות בידם**. (רמת גן : ראובן מס, 1978). עמ' 15-14
- הכהן ש', **נעורים**, מס' 18, פברואר, 1986
- הנקין א', "גיוס נשים וחתנים לצבא", **תחומין כט**, (גוש עציון, צומת, תשס"ט) עמ' 461-470
- **הציונות הדתית והמדינה**. יוסף ואברהם תירוש (עורכים) (ירושלים : ההסתדרות הציונית העולמית. 1978). עמ' 146-145.
- וייצמן י', **מצות המלחמה**, ארץ חיים - עיון בענייני ארץ ישראל קדושתה, תורתה ומצוותיה.(מעלות, תשס"א) עמ' 18-16.
- זמיר צ', הניה פישמן, רחל רוזנצוייג, חיזוק יכולת ההתמודדות של הבוגרת לקראת היציאה לשירות לאומי/ צבאי. תכנית לכיתות יא- יב. (ירושלים : מנהל החינוך הדתי, תשס"ט)
- חכמון ל',' לנפץ את הבועה". **מערכות 450**. (תל אביב : בית ההוצאה לאור של צה"ל, 2013)
- חלמיש י', **עמודים, בטאון הקיבוץ הדתי** 413. (1980).
- טאוב ג', **המתנחלים**. (תל אביב : ידיעות אחרונות,2007) עמ' 48.
- כהן א', **טלית והדגל**, (ירושלים, יד יצחק בן צבי, 1998) עמ' 121-110.

- כהן ב', מצווה במדים: השירות הצבאי והציבור הדתי לאומי". בתוך: **עיונים בתקומת ישראל, כרך 22**, עורך: אבי בראלי. (באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, 2012, עמ' 325-358)
- כהן י', **גיוס בנות ושירות לאומי- עיון בהלכה.** (הקיבוץ הדתי: נאמני תורה ועבודה. תשל"ט). עמ' 7
- כהן נ', "האישה הדתית, המשכיות וחידוש". בתוך: ע' ברהולץ (עורך). **דרך ארץ דת ומדינה**. (ירושלים: משרד החינוך 2007) עמ' 175.
- כהן ס'. "חדירת הצבא לעולם התורה הציוני בעשורים האחרונים". בתוך: **בין הכיפה לכומתה, דת פוליטיקה וצבא בישראל**. ראובן גל (עורך). (בן שמן: מודן. 2012) עמ' 262-263.
- לוביץ ר'. צבא ומלחמה בהגות של הציונות הדתית. בתוך: **ספר עמדו"ת, הכיפה והכומתה**, (אלקנה: מכללת אורות ישראל, 2010) עמ' 116.
- לוז א', "הדת היהודית: גורם מרסן או מעודד שימוש בכח? על גלגולי היחס אל הכוח בציונות הדתית". בתוך: **שלום ומלחמה בתרבות היהודית**, אבריאל בר לבב. (עורך), (ירושלים: מרכז זלמן שזר, ירושלים. 2006) עמ' 259.
- לוז א', **מאבק בנחל יבוק: עוצמה, מוסר וזהות יהודית**, (ירושלים: מגנס, תשנ"ט) עמ' 213.
- לוטן א' ווורגן י', **שירות בנות דתיות בצה"ל – תמונת מצב ומדיניות מערכת החינוך**, (ירושלים: מרכז המחקר של הכנסת,2007)
- לוי י', **צבא אחר לישראל – מיליטריזם חומרני בישראל**. (תל אביב: ידיעות אחרונות. 2006)
- לוי י'. "שירות נשים בצה"ל". **מעריב** 17.5.1987
- ליואן ז', "מאמינות, מתגייסות ולא מתחרטות." **ישראל היום**. 21.02.2014.
- ליפשיץ י', "רב התריע נגד שוללי גיוס האישה", **הצופה**, 18.10.1942. עמ' 3.
- **לקראת שירות משמעותי בצה"ל**. (מנהל חברה ונוער, תשנ"ט) עמ' 63.
- **מדיניות ציבורית, יסודות ועקרונות**, עורכים: דוד נחמיאס, אורי ארבל-גנץ, אסף מידני. (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2010) עמ' 382-386.
- מלמד ד', **קול אישה בקלפי**. מתוך מוסף 'שבת' של מקור ראשון. 5.2.2016

- נבון ח', **גשר בנות יעקב – מעמד האישה בהלכה, בין עבר לעתיד .** (ירושלים : ידיעות ספרים. 2011) עמ' 86-85.

- נוימן י', "חינוך הבנות התורני במגזר הממ"ד", בתוך : **בשדה החמ"ד, גיליון 3-2,** (ירושלים : תש"ס) עמ' 116.

- נוימן ק', "הציונות הדתית והמדינה". בתוך : **כשהיהדות פוגשת מדינה**. (תל אביב : המכון הישראלי לדמוקרטיה וידיעות אחרונות, 2015. עמ' 278-277.)

- סלע י', **משרתות באמונה: חיילות דתיות וצה"ל**. בתוך : בין הכיפה לכומתה, דת פוליטיקה וצבא בישראל. ראובן גל (עורך). (בן שמן : מודן, 2012) עמ' 530-529.

- סמואל י', **ארגונים - מאפיינים, מבנים ותהליכים**, (אוניברסיטת חיפה, 1990)

- סמט ב', "**תפיסות מחנכים דתיים בנושא "חינוך לחיי משפחה"**, עבודת דוקטור, (ירושלים : האוניברסיטה העברית. 2005).

- **ספר הרבנות הראשית לישראל, שבעים שנה.** עורכים : איתמר ורהפטיג ושמואל כץ. (ירושלים : היכל שלמה, תשס"ב) עמ' 1343.

- עמיטל י', "לדרכו של החייל הדתי במלחמת הקוממיות", בתוך : עמיטל, י. (עורך) **המעלות ממעמקים: דברים בסוגיות הדור על התשועות ועל המלחמות**. (אלון שבות : הוצאת אגודת ישיבת הר ציון, 1974).

- פיוטרקובסקי מ', "חשיבות לימוד גמרא ומקורות פסיקת ההלכה על ידי נשים בדורנו". בתוך : **זהו(ת) החמ"ד, מאה שנים לחינוך הציוני דתי**. לילך רוזנברג- פרידמן, יצחק ש' רקנטי. (עורכים). (ירושלים, 2011). עמ' 298.

- פינקלשטיין א', **השתלבות בוגרי החינוך הממלכתי דתי בהשכלה הגבוהה**, (נאמני תורה ועבודה. 2014)

- פינקלשטיין א', **השתלבות בוגרי החינוך הממלכתי דתי בהשכלה הגבוהה**, (ירושלים : נאמני תורה ועבודה, 2014).

- פיקאר א', **מדינת היהודים, על נשים במערכת הבחירות**. בתוך : דברים אחדים, 29. (ירושלים : מכון שלום הרטמן, 2015).

- פישמן א', **בין דת לאידיאולוגיה**. (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1990) עמ' 55-53.
- פסו ר', "**בקרקל, בטיס ובאמ"ן: עלייה בשיעור גיוס הבנות הדתיות לצה"ל**", אתר צבא ההגנה לישראל, 4.4.2012
- פריש וסטופל, "מורה חיילת או שירות לאומי בהוראה?". בתוך: **ספר עמדו"ת, הכיפה והכומתה**. משה רחימי (עורך), (אלקנה: מכללת אורות ישראל, 2010).
- פרל ג', הצופה, מאמרים למערכת. 17.6.1987
- צבר בן יהושע נ', **המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה**. (תל אביב: מודן, 1990. עמ' 77-72.)
- קהת ח', **פמיניזם ויהדות**, (תל אביב: משרד הביטחון, 2008). עמ' 15-13, 210-197.
- **קווים מנחים למדיניות החינוך הממלכתי דתי**, (2008). הוצאת מנהל החינוך הדתי, מהדורה מעודכנת תשס"ח.
- קירש י'. "מעמד האישה בחברה הציונית דתית- מאבקים והישגים". בתוך: אשר כהן (עורך), **הציונות הדתית: עידן התמורות**. (ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ד). עמ' 386.
- קמפינסקי א', **בפקודת הרבנות**, (ירושלים: הוצאת כרמל. 2015). עמ' 54-36.
- רביב ד', "משנת החמ"ד: בחינה עדכנית". בתוך: **מאורות ליהודה**, עורך: משה רחימי. (אלקנה: מכללת אורות ישראל, 2012). עמ' 287.
- רביצקי א', **הקץ המגולה ומדינת היהודים**, (תל אביב: עם עובד, 1993) עמ' 110-60.
- רוזנברג פרידמן ל', **מהפכניות בעל כרחן**, (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2005) עמ' 286
- רון א', "יסודות המחשבה החינוכית של החמ"ד", בתוך: **סוגיות במשנת החמ"ד, לקט מתוך חוזרי מנהל החינוך הדתי.** (ירושלים: משרד החינוך, תשנ"ה. עמ' 57)
- רוס ת', "המרד הקדוש של האישה הדתית לאומית כגשר בין הלכה לדמוקרטיה". בתוך: א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית, ג:היבטים רעיוניים**, (רמת גן: תשס"ג) עמ' 456-447.
- רוס ת', **ארמון התורה ממעל לה.** (תל אביב76: עם עובד, 2007).

- רוסמן-סטולן, **צבא ודת כמערכות תובעניות: צה"ל והציונות הדתית**. (רמת גן :אוניברסיטת בר אילן, 2006)

- **שבעים שנה לרבנות הראשית לישראל**, עורכים : י' גולדברג וצ' שינובר. (ירושלים : היכל שלמה, תשנ"ה) עמ' 54-53.

- שגיא א', **'ציונות דתית בין סגירות לפתיחות'**. בתוך : א' שגיא, ד' שוורץ, י' שטרן (עורכים), קובץ יהדות פנים וחוץ- דיאלוג בין עולמות, (ירושלים : מגנס, 2000).

- שוורץ ד' ובאומל שוורץ י', "אקדמות לחקר מעמד האישה וזהותה בתנועה הציונית דתית". בתוך : ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ודב שוורץ (עורכים). **סוגיות בחקר הציונות הדתית, התפתחויות ותמורות לדורותיהן,** (רמת גן : אוניברסיטת בר אילן 2012) עמ' 319.

- שוורץ ד', **הציונות הדתית: תולדות ופרקי אידיאולוגיה**, (תל אביב : משרד הביטחון, 2003). תיאור נוסף של הזרמים השונים והמגמות הקיימות בציבור זה ראו יאיר שלג, **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**, (ירושלים : כתר, 2000).

- שיר אל מ', "אישה משפחה וחברה בתהליכי שינוי- מחסומים ופירוקם". בתוך : מרגלית שילה (עורכת), **להיות אישה יהודייה- דברי הכנס הבינלאומי השני: אישה ויהדותה**, (ירושלים : 2003), עמ' 237-228.

- שלמון י', "מסורת ומודרניות במחשבה הציונית הדתית". **דת וציונות- עימותים ראשונים.** (ירושלים : 1990) עמ' 20.

- שפירא א', "היסטוריה מדינית של היישוב, 1939-1918". בתוך : **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי, חלק שני**. עורכים : משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן, (ירושלים : מוסד ביאליק, 1995). עמ' 7-5.

- שפירא י' (8.2.2016). כנס **ירושלים ה13,** http://www.inn.co.il/News/News.aspx/315804

- שפירא יונגר מ', **אשת חיל, תהליכי כינון והבניית זהות בקרב קצינות דתיות-לאומיות בצה"ל.** (עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית. האוניברסיטה העברית, 2013 עמ' 17).

- שרייר ש', חוברת של משרד החינוך והתרבות, המנהל הפדגוגי אגף הנוער, החינוך הדתי, **לקראת שירות הבת. חוברת הפעלה למורה למדריך ולמנחה**. (ירושלים: משרד החינוך, החינוך הדתי. תשמ"ט).
- ששר ח', "הרבנים מתנגדים, אך מספר החיילות הדתיות רק עולה." מגזין **'נשים'**. 29.01.2014
- תירוש י', "היהדות הדתית והמדינה", בתוך: **הציונות הדתית והמדינה**. עורכים: יוסף ואברהם תירוש. (ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית, 1950) עמ' 196-194.
- מאמר מערכת, **הצופה**. 15.5.87.
- וועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, 28 במאי 2014.
- וועדת מעמד האישה, 3.2.2014
- **אתר בית הלל**, 28.5.14
http://www.beithillel.org.il/show.asp?id=66457#.VrL77I9OKP8
- **אתר הרבנות הראשית לישראל**,
.http://www.rabanut.gov.il/show_item.asp?levelId=61951
- אתר **כיפה**, מתוך שיחה סגורה של אורבך. 04.02.2014.
http://www.kipa.co.il/now/55427.html
- **אתר צה"ל. בת חיל: מגמת עלייה בגיוס בנות דתיות לצה"ל**. 2015 -http://www.idf.il/1133 21502-HE/IDFGDover.aspx
- **אתר רדיו כל חי**. תשע"ד. http://www.kolhaemet.co.il/8835
- http://www.idf.il/1133-21502-HE/IDFGDover.asp 2015
- **אתר המדרשות**: http://www.midrashot.net/list.asp